

Наталя Старченко

СТОСУНКИ ПАНА І СЛУГИ «РУКОДАЙНОГО» В КОНТЕКСТІ
УЯВЛЕНЬ ПРО ВІРНІСТЬ І ЗРАДУ
(Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI — першій половині
XVII ст.)*

«А перший чин поклав не лиш розбити
природну в'язь любові, — ще й до того
зв'язок довіри нищить цілковито;
тому в осерді ладу світового,
де Діте замкнено в найменшій колі,
покарано навек зрадецтво строго».

(Данте Аліг'єрі. Божественна комедія. Пекло. Пісня 11)

«Гров був її господарем, і не важливо, що він її виг-
нав, адже убитий він був як її господар. А це зрада, бо
господар для слуг — те ж, що й батько для своїх дітей
чи король для свого народу. Це найгірший зі зло-
чинів, куди поважніший, ніж убивство. І кара за нього
набагато жорсткіша. Коли вона буде визнана вин-
ною, її чекає багаття».

(Йен Пірс. Перст вказівний).

Чи не найважливішим і, водночас, чи не найскладнішим для історика є просте на позір питання, як люди в певний час і в певному місці ставилися один до одного. Адже саме система базових стосунків значною мірою визначає характер суспільства. А оскільки вже цілком аксіоматичним виглядає твердження про клієнтарний характер соціальної системи Речі Посполитої ранньомодерного часу¹, то й стосунки поміж патроном і клієнтом (а чи паном

* Як відомо, тривала зацікавленість дослідника певною темою не сприяє оформленню її як тексту. Зібраний матеріал зазвичай погано надається систематизації, ієрархізації, вилученню тощо. Тож для мене вкрай важливим було обговорення роботи на науковому семінарі при Товаристві дослідників Центрально-Східної Європи. Окремо висловлюю щирі подяку Наталі Білоус та Ігореві Тесленку, які взяли на себе труд прочитати текст перед публікацією і висловили ряд важливих для мене зауважень.

¹ Один із найавторитетніших авторів з проблем функціонування влади в давній Речі Посполитій, Антоні Мончак підкреслював: «...в давній Речі Посполитій клієнтарні зв'язки відігравали особливо важливу роль, а в XVI/XVII ст. визначали її владну систему і зміцнювали її внутрішню». Див.: *Antoni Mączak. Nieprowna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej.* Wrocław, 2003. S. 7. Йдеться про договірні особистісні стосунки нерівноправних за статусом осіб, які набирали різних форм в залежності від позицій

і слугою) були осердям функціонування влади на різних рівнях, задаючи моделі взаємовідносин у найрізноманітніших сферах життєдіяльності шляхетських соціумів.

Тож в полі моєї уваги будуть взаємини пана і слуги-шляхтича², які формально мали однакові права і «свободи» і, принаймні на рівні високої риторики, звалися «братією», належачи до одного політичного народу Речі Посполитої.

сторін. Могло йтися про мало формалізовані відносини «патрон-клієнт», що вимагали від слабшої сторони різного характеру послуг за певну протекцію від сильнішої особи, а також про скріплені певним договором і ритуалом стосунки більшого підпорядкування (пан-слуга), де слабший за службу і вірність отримував від сильнішого платню, але, що важливіше, опіку в найрізноманітніших сферах, від приватної (влаштування вигідного шлюбу, участь у поладженні конфліктів, забезпечення майбутнього дітей, поховання тощо) до публічної, як то протекція в отриманні урядів чи творенні вигідної соціальної позиції у певному регіоні. Натомість клієнти в широкому сенсі цього слова творили символічний капітал патрона, входячи до його почту на публічних імпрезах чи у конфліктних випадках, забезпечуючи йому допомогу у суді, формуючи групу підтримки на сеймиках, виконуючи найрізноманітніші доручення тощо. Клієнтарна система постає в середньовіччі поруч з класичною ленною системою (найбільш сформалізованою, де стосунки сеньйор-васал трималися на наданні васалові землі від сеньйора під обов'язок служби) як своєрідний «неправильний» феодалізм («bastard feudalism»), і домінує в ранньомодерну добу, переважно в умовах слабкої центральної влади і сильних позицій магнатерії окремих регіонів. По смерті останнього представника династії Ягеллонів (1572 р.) в Речі Посполитій активно твориться клієнтарна система, охоплюючи як вищі щаблі влади – стосунки представників еліти влади з різними категоріями шляхти, так і нижчі – поміж членами шляхетських корпорацій, поміж осілою та прибулою шляхтою тощо.

²Зайве говорити про складність класифікації такої різноманітної групи як «клієнти», яких пов'язувала з патроном чи паном різна ступінь підпорядкування. У польській історіографії їх існує кілька (див. зокрема, огляд пропозицій, а також авторську класифікацію в: *Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu.* Warszawa. 2001. S. 110–129). Януш Куртика пропонує поділ клієнтели на клієнтелу «гонорову» і клієнтелу «услугову» (див., скажімо: *Kurtyka J. Tęczyński. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu.* Kraków, 1997): 1) до «гонорової» групи потрапляють особи, чий зв'язок з патроном практично не був формалізований, і, таким чином, плинність цієї групи була досить висока, оскільки клієнт завше налаштовувався на пошук вигіднішого патрона; в число клієнтів потрапляють особи, чий статус може не набагато різнитися від статусу патрона, представники його родини, осіла шляхта тощо; 2) до групи «услугової» клієнтели належали особи, чий зв'язок з патроном усталювався на підставі договору про службу, від урядників маєтків до слуг магнатського чи панського двору, від представників шляхти до осіб нешляхетського стану.

Поза тим різниця між двома групами досить помітна. Тож, можливо, варто застосовувати поняття «клієнт» лише до власне клієнтели (т. зв. «гонорової»), у той час на означення осіб з другої групи вживати властиве поняття «слуга». А заодно уважніше поставитися до різниці поміж слугами-шляхтою і нешляхтою, оскільки стосунки патрона зі слугами-шляхтою передбачали, попри нерівність соціальних позицій, певні договірні взаємини осіб одного стану, наявність шляхетської честі як підстави вірності клієнта, гарантії дотримання їм прийнятих зобов'язань тощо. Та й правова основа стосунків представників шляхти поміж собою, а також шляхетних осіб із нешляхтою мала свої особливості, не кажучи вже про реальне відчуття відмінності поміж станами, що позначалося і на стосунках пана і слуги. Складність задачі по становій ідентифікації слуг цілком очевидна, однак ці аспекти варто принаймні зауважувати.

Попри стійкий інтерес істориків останніми роками до цієї проблеми³, лишається нез'ясованим (а чи не до кінця проаналізованим) ряд питань, зокрема, проблема, висловлюючись метафорично, «шлюбу» та «розлучення» пана і слуги, ритуальна та сутнісна сторона цих актів, а також деякі аспекти співжиття таких «особливих контрагентів» з урахуванням регіональної специфіки. До того ж ітиметься не стільки про клієнтелу можновладців, яка складала двір і творила ширше оточення магната, а переважно про ту масу прибульців на Волинь і Наддніпрянщину, які по шляхетських дворах різного ступеня заможності шукали свого шансу – утвердитися в середовищі шляхетних обивателів воеводства⁴.

Джерелом цієї розвідки будуть переважно гродські та земські книги Волинського воеводства, а також житомирські замкові книги 60-х рр. XVI – першої половини XVII ст. А оскільки судові акти постають зазвичай в результаті конфлікту між контрагентами, і, таким чином, фіксують переважно відступ від норми, а не саму норму, то в поле нашої уваги потрапить перш за все поняття «зрада».

³ Див., зокрема, піонерські роботи А. Мончака, присвячені проблемі складання і функціонування клієнтарної системи: *Mączak A. Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*. Warszawa, 1986; *Ibid. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.* Warszawa, 1994; *Ibid. Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*. Wrocław, 2003. Див. також спеціальний випуск: *Genealogia. Władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej*. Toruń, 1999, зокрема, статтю Януша Куртики з досить вичерпною бібліографією теми: *Problem klienteli możnowładczej w Polsce różnośredniowiecznej*. S. 47–124. Багато аспектів функціонування патронально-клієнтарної системи на Волині і Наддніпрянщині проаналізовані в роботах проф. Наталі Яковенко, зокрема, в полі її постійної уваги – проблема творення символічного капіталу представників верхнього ешелону влади – князів – руками їхніх слуг. Див. хоча б «Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі “De bello Ostrogiano” (1600 рік)» у: *Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* Київ, 2002. С. 157–188. Про характер стосунків поміж паном і слугою йдеться також у статті Ірини Ворончук, присвяченій структурі шляхетського двору (див.: *Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії*. Київ, 2004. Вип. 4. С. 117–133). Однак видається, що лише двору як контексту для аналізу взаємин цих контрагентів замало, оскільки пояснити їх можна лише з урахуванням всіх сторін життєдіяльності шляхетського соціуму.

⁴ Звернімо увагу на справу, що може непрямо свідчити про механізми потрапляння шляхти з інших територій Корони на Волинь, зокрема, за протекцією тих, хто уже якимось чином освоїв нову територію. Так, у ході справи про вбивство Яна Олдаковського з'являються його родичі – двоюрідний брат по батьковій лінії Станіслав Олдаковський, слуга кн. Олександра Пронського, та двоюрідний брат по матері Балтазар Кголашевський, слуга Балтазара Гнівоша з Олексова. Родичі засвідчили, що вбитий потрапив на Волинь, «едучи з дому свого зь землі Мазовецькоє с повіту Нурского умыслне, хотечи тут на Вольни службы шукати» (Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 369 зв., 383).

«Зрада» як метафора

Передовсім зауважу вживання слова «зрада», «зрадник», «зрадливе» в мові судових актів в різних контекстах, тобто вживання цієї лексики досить метафорично, на означення порушення чи не будь-якої норми в системі цінностей «доброто» шляхтича, а також як звичну інвективу поміж інших об'єктивних слів. Спробую це проілюструвати на кількох прикладах.

Олександр Шишка скаржився на Федора Шишку, володимирського земського писаря, який наслав на нього своїх слуг, а ті, перейнявши Олександра на дорозі і оточивши його, ображали і погрожували вбити за наказом пана:

«Почали на мене словы доткливими мовити: “Тут, дей, еси, зрадце, нецнотливый члвче, уже тут здоров от насъ не выедешъ”. [...] И гонячи, дей, за мною, великим голосом волали: “Бий, забий того злого члвка, бо, дей, нам пан нашъ, пан Федор Солтанъ, розказал на смерть забити”»⁵.

Семен Ласко Чернчицький скаржився на свого молодшого сина Івана, який у батьківському домі ображав його непристойними словами:

«...не переставаючи злости и нецноты своее давное, приехавши, дей, дня вчорашнего [...] до мене в дом до Чернчичъ, там же, дей, мене в дому моемъ [...] в невинности моее, мне в старости лет отца своего зелжил, зганбилъ словами брьдкими, плюгавыми и спросными, отповедаючи и злоречачи мне, родичу своему, называючи мене псомъ борода-тымъ, причитаючи теж мне, же, дей, ты не естесь мой отецъ, але естесь, дей, ты зрадца и нецнота великий, а такъ ведай, дей, о томъ певне, же, дей, я тебе, отца своего, без мешканья с тым сыном твоим старшимъ Яномъ забью на смерть, а не забивши, дей, тебе, такъ теж и сына твоего старшого Яна не розсикши в штуки, не одеу, дей, отсель»⁶.

Цілком очевидно, що в цих скаргах поняття «зрадця» не пов'язувалося з жорстко усталеними коннотаціями, а розумілося як «нецнотлива», тобто непристойна, невластива для шляхтича поведінка контрагента.

Звернімо увагу на скаргу одного зі служебників Радзивила, в якій він звинувачував Івана Гулевича Смолигівського в заподіянні образ у присутності поважних осіб, а також у тому, що Гулевич інкримінував йому вбивство шляхтича на неліцарський спосіб:

«Не маючи до мене причины никоторое и не чинечи зо мною жадное розмовы, толко умыслъне, наполнившись злой воли своей, не паметаютчи на Бга и на почтивост свою, перед многими почтивыми а зацными шляхтичи мене невинне а непристойне словы неуцтивыми соромотил и зрадцею звал, поведаючи, якобы я [...] з Степаном Хмарою ниякого

⁵ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 144–144 зв.

⁶Там само. Спр. 22, арк. 131.

приятеля его Андрея Хмару непристойне кордами рубати, ножами колоти и на смерт забити и замордовати мели»⁷.

Розмаїття коннотацій закріплювалося і законодавчо, так, у III Литовському Статуті (далі – ЛС) присутній артикул, присвячений вбивству або пораненню, здійсненому «зрадливым потаемным обычаем», тобто, без попередження сторони, з засідки, зручною для вбивства зброєю, сплячого чи під час застілля, при зібранні людей, «але молчком потаемне», без сварки (III ЛС, розд. 11, арт. 17). Тож поняття «зрадливо» мусило передовсім тлумачитися як «підступно» чи «віроломно», і могло у такому значенні бути застосоване до найширшого кола негативних сторін повсякдення. Проілюструю вживання слова «зрада» саме на такий спосіб. Так, Данило Щенієвський скаржився на Павла Щенієвського, який «до него сам с пистолету выпалиль», коли він, «будучи убезпечоный правом посполитым и не ведаючи ни от кого на себе зрады, добровольною дорогою ехал»⁸. Адам Щенієвський скаржився на панів Вишпольських, які під час весілля, «маючи межі собою едностайный умысль к зраде», побили челядь його у той час, коли він «в ызбе забавлял, не ведаючи о жадной зраде ни от кого, так на себе самого, яко и челяд свою»⁹. Очевидно, що Адам Щенієвський звинувачував кривдників у підступі чи віроломстві, як і інший шляхтич, що подав до суду скаргу про наїзд на масток: «Наехавъши кгвальтовне на домъ мой въ имению моею Радошине, зрадецки а непристойне мене самого округне зраниль»¹⁰.

Службеник Станіслава Андрійовича Овлучимського Тиміш Дуброва скаржився на сина Войни Кутенського з помічниками, які «с тылу, зрадливе, не маючи жадное потребности ани розмовы» побили його у Володимирі¹¹.

Федір Зикович Князский заніс скаргу до судових книг на Федора Микитича Князкого, який «самъ, припадши с тылу, зрадою мене по твари по правой стороне, и брони наветъ не маючого, раниль»¹².

Зазвичай, такий поведінці протиставлялася «безпечність», неочікуваність нападу як наслідок відкритості намірів, неконфліктність, характерні для доброго шляхтича («члвка доброе славы, завжды спокойного»¹³). Так, Лукаш Тиминський, побитий службеником Миколая Семашка, характеризує себе таким чином:

⁷ Там само. Спр. 8, арк. 127–127 зв.

⁸ ЦДІАК України. Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 131.

⁹ Там само. Арк. 131 зв.-132 зв.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 138 зв.

¹¹ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 192. Напад відбувся на дорозі, коли він повертався з шинку, «будучи безпечнымъ члвкомъ». В іншому випадку Іван Обухович Воцатинський: «...яко чоловік спокойный, не маючи ни с ким чого чинит и не будучи им ничего винен, безпечне поехал» (Там само. Арк. 317).

¹² Там само. Арк. 130 зв.

¹³ Там само. Спр. 16, арк. 315 зв.

«Яко чоловікъ безпечный, ни с кимъ ниякого застя не маючи, завжди безъ брони всякое ходил»¹⁴.

До того ж лайка уживалася передовсім з метою зганьбити супротивника¹⁵, а поняття «зрадник» могло надаватися для цього ще й тому, що карою за злочин, здійснений «зрадливым потаємним обичаєм», була ганебна смерть – четвертування чи посадження на палю, а також втрата честі. Тож у цьому контексті інвектива «зрадник» маркувала позбавлену честі особу і як така могла слугувати дошкульною образою у найрізноманітніших повсякденних ситуаціях.

Яким же чином поняття «зрадця» фігурувало у стосунках поміж паном і слугою?

Стосунки пана і слуги у правовому просторі

Литовські Статути уживають поняття «зрадник» лише на означення двох категорій злочинців: 1) тих, хто «ображає» королівський маєстат і «зраджує» Річ Посполиту, тобто зазіхає на життя короля, його права і недоторканність державної території, а чи по смерті короля має намір узурпувати верховну владу; 2) слуг, що здіймають руку на свого пана.

На думку І. Малиновського, вбивство пана слугою потрібно розглядати як злочин, що порушував суспільний порядок, оскільки панська влада підтримувалася «за умови підпорядкування і вірності з боку осіб підвладних – слуг»¹⁶. Тож, прийнявши це твердження, можна припустити, що обидва типи злочинів були спрямовані проти базових принципів, на яких організувалася владна ієрархія, хоч і стосувалися її найвищого і найнижчого щаблів¹⁷. Злочин проти пана трактувався як кваліфікований, де підставою кваліфікації і виступала загроза його для «покою посполитого».

Образа маєстату тягла за собою, окрім страти злочинця, також втрату честі та конфіскацію його майна. Це був єдиний злочин, який порушував принцип особистої відповідальності особи за скоєне, позбавляючи дітей «зрадника» спадку по батькові.

Вбивство пана за II ЛС теж каралося смертю (II, розд. 11, арт. 18 (с. 159)):

¹⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 490–490 зв.

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 11, спр. 10, арк. 483 зв. – 484: «...не досыть на том маючи збитю и скаличеню на тиле, але есче гонор ей шляхетский словы неуцтивыми и непристойными золжиль, зесромотиль и сконтаминоваль».

¹⁶ Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. Киев. 1894. С. 117.

¹⁷ Зауважимо побутування у середньовічній Англії поняття «головна зрада» (high treason) на означення т. зв. політичних злочинів, пов'язаних з особою монарха, і, водночас, злочинних дій слуги, спрямованих проти пана. Лише за статутом Едуарда III 1352 р. вбивство сеньора васалом (або пана слугою) перестало вважатися «високою зрадою», перейшовши до категорії «малої зради» (petty treason) як одного з нижчих злочинів.

Загалом же в основі творення поняття «зрада» у середньовічній Європі лежала засада недо-тримання лояльності васалом щодо свого сеньора. Див., зокрема: Baran K. Dzieje przestępstw politycznych w Anglii między średniowieczem a współczesnością. Kraków. 2000. S. 48–63.

«Тежь уставуемь, естли бы который слуга взялъ передь себе злый умысль, пана своего забилъ або ранилъ; таковой маеть срокго горломъ каранъ быти здрайца, а естли бы не забилъ ани ранилъ, одно брони противъ пана своего добылъ, таковой руку тратить».

А III ЛС (розд. 11, арт. 9) передбачав для злочинця не просто скарання «на горло», а ганебну страту – четвертування: «...горлом каран быти яко зрадца четвертованьем»¹⁸.

З іншого боку, підставою для занесення вбивства пана слугою до розряду кваліфікованих злочинів виступав також, найпевніше, особливий, родинний характер стосунків між убивцею і вбитим, по аналогії, скажімо, з убивством батьків чи убивством одного з подружжя іншим¹⁹.

На особливий, родинний тип взаємин поміж паном і слугою вказує і певна статутова норма, яка стверджувала принцип особистої відповідальності особи за скоєне, де посеред родичів згадується і слуга (II ЛС, розд. I, арт. 14; III ЛС, розд. 1, арт. 18):

«...ни отец за сына, ани сын за отца, кром ображенья маестату нашего [...], ани жона за мужа, ани муж за жону, так теж брат за брата, отец и matka за дочку, дочка за матку або отца, сестра за сестру, и жадный пригононый и слуга за пана, пан за слугу».

Слуги (а також піддані) не мусили свідчити за панів чи проти них (II ЛС, розд. 4, арт. 53; III ЛС, розд. 4, арт. 78)²⁰. III ЛС, щоправда, вводить ряд випадків, коли слуга, за відсутності інших свідків, через присягу мав підтвердити факт нанесення шкоди панові або його невинність зокрема, у випадку вбивства в домі пана «гвалтівника» (розд. 11, арт. 19) чи вбивства нападника, що влаштував на пана засідку на дорозі (розд. 11, арт. 21), а чи засвідчити випадковий характер убивства паном іншої особи (розд. 11, арт. 23). Якщо пан був убитий під час бійки, слуга разом з родичами небіжчика присягав щодо особи убивці (розд. 11, арт. 10). При нестачі свідків-сусідів слуга міг свідчити про конфліктний характер життя подружжя, якщо хтось із них був убитий іншим (розд. 11, арт. 6).

Слуга, незалежно від станової належності, знаходився в юрисдикції пана. Так, відповідальність за шкоди, вчинені урядниками, слугами, боярами і

¹⁸Для українських земель, що увійшли до Польської Корони внаслідок Люблінської унії, тобто для Волинського, Київського і Брацлавського воєводств, єдиною чинною правовою системою за унійним привілеєм був визнаний II ЛС. Тож у судовій практиці Волині III ЛС хоч і використовувався (щоправда, серйозною проблемою є питання меж його використання), однак зацікавлена у затягуванні справи сторона завжди могла послатися на невідповідність його приписів II ЛС. Однак для нас приписи III ЛС, незалежно від ступеня його використання, є показником напрямку, в якому рухалася правова думка.

¹⁹Малиновский И. Учение... С. 115.

²⁰Звернімо, зокрема, увагу на відповідність цьому правовому приписові повсякденних практик. Так, володимирський війт Дубницький у справі з Овлочимськими наголошує на невизнанні свідчень колишнього слуги: «...теды в тот час, кгда то визнавал албо светчил, был слугою моим присеглым» (ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 634 зв.).

підданими ніс їхній пан. Процес отримання сатисфакції за кривди мав відбуватися шляхом позасудового, полюбовного полагодження стосунків між панами за участю приятелів. Попередньо постраждалий, взявши від земського суду лист, за участю возного як офіційного свідка подавав панові кривдників реєстр шкод і просив про призначення «року для чинення справедливості», тобто терміну полюбовного процесу, який мав відбутися не пізніше аніж за два тижні. Якби пана на цей час на місці не виявилося, справедливість мав чинити урядник того маєтку, з якого була нанесена кривда.

За відмову кривдника від полагодження стосунків або ж зірвання полюбовного суду будь-якою зі сторін вводилася штрафна санкція (рубль), а вирішення справи переносилося до земського суду. Нестання пана до суду особисто а чи його представника («умоцovanого») каралося «виволанням» (вигнанням) з землі як «вряду непослушного» (II ЛС, розд. 11, арт. 20). Судовий процес відбувався за участю безпосередніх правопорушників – слуг чи підданих, яких при врученні позову пан брав на поруку, зобов'язуючись поставити до суду.

Якби при «прошенні» справедливості пан «вирікся» (відмовився) від неосілого слуги чи підданого, то така особа потрапляла під юрисдикцію найближчого суду і судилася у відповідності з правом: II ЛС, розд. IV, арт. 29, аналогічні приписи маємо і в III ЛС (III, розд. 4, арт. 48).

Неосіла особа, що чинила протиправні дії під час роботи суду («років» чи «рочків»), потрапляла під юрисдикцію найближчого суду незалежно від того, мала пана чи ні. Однак коли при цьому був присутній пан, відповідальність за дії слуги покладалася безпосередньо на нього (III, розд. 4, арт. 64).

Про неповну правову дієздатність слуги свідчить ще один законодавчий припис (III ЛС, розд. 11, арт. 1), у якому йдеться про скарання на смерть шляхтича – ініціатора наїзду на маєток, під час якого трапилося вбивство. Тож за такий злочин мусив бути покараний як ініціатор, так і його співучасники. Проте слуги, що разом з паном брали участь у наїзді, не розглядалися як співучасники²¹.

У попередніх артикулах мова йшла про категорію «слуг» без урахування різниці в їхньому статусі, однак існувала правова норма, яка стосувалася виключно слуг-шляхти («Абы панове шляхту о почтивость ихь сами не судили»). Йшлося про те, що пани не мали судити своїх шляхетних слуг у справах

²¹ В контексті цього припису цікавою є справа про переховування дружиною чоловіка-«виволанця», яка розглядалася Люблінським трибуналом. Всупереч передбаченій правом відповідальності за такі дії жінка була виправдана, оскільки, на думку суддів, її не можна було судити як помічника, бо передовсім була дружиною: «Она за помочника розумитися не может, мужа своего жоною будучи» (ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 327 зв.–330 зв.). Отже, і слуга, і дружина сприймалися як такі, що знаходяться під владою пана і чоловіка, виконують його волю і не несуть за це відповідальності. Хоч, цілком можливо, що такі стосунки розумілися шляхетським загалом багатогранніше, не лише як стосунки влади і підданства, а і як добровільна (і обов'язкова) сторона служебницького і подружнього зв'язку.

про честь, оскільки питання «почтливості» належали до юрисдикції монарха. В усіх інших випадках судочинство над цією категорією слуг перебувало в руках пана, аж до права карати на смерть за такі серйозні злочини як грабунок чи вбивство. Обов'язковим, однак, при цьому було асистування панові інших почтливих шляхтичів (II ЛС, розд. 3, арт. 8; у III ЛС додається, що термін розгляду справи мав призначатися не раніше, аніж за чотири тижні, щоб слуга встиг зібратися на суд родичів чи приятелів, слугі також належало право до апеляції у випадку невизнання панського присуду (розд. 3, арт. 11))²².

Однак у III ЛС зустрічаємося з правовим приписом, який зобов'язував слуг за наказом пана «гонити» злодіїв або інших злочинців, під загрозою покарання у разі відмови – сидіння у замку впродовж шести тижнів. Цікавою в контексті нашої проблеми є висловлена в статті можлива причина відмови з боку слуги – «чынечы тым вымову, же ся ему не годить на ката гонити», і далі – «А естли бы хто тым слугам, которые гонили албо поймали злочынцу якого, уругаючи што ущыпливого задавал, то им ничего шкодити не маеть, але тая примовка на оном самом, который примовлял, зоставати будет» (розд. 12, арт. 23). Тобто йшлося, найпевніше, про слуг-шляхту, чия честь могла постраждати внаслідок переслідування злочинця і подальшого віддання його до рук ката²³. За на позір прецедентним характером даного статті вчувається ширше тло – влада пана наказувати слугі чинити вчинки, які з точки зору шляхетської системи цінностей завдавали шкоди честі, ширше – пан мав владу і над совістю свого слуги.

II ЛС не вказує, яким чином відбувалося «розлучення» пана і слуги, однак, схоже, що тісний характер стосунків поміж ними, що фіксується правовими приписами, провокував і особливий характер розірвання їхніх взаємин. На це вказує III ЛС у статті, де перераховуються справи, що мають «завитий» характер, тобто такі, які не могли бути відкладені на наступний термін. Серед них – справа «о слугу якого ж кольвек стану або чоловіка, або челядника домового, который бы от пана своего так шкоду учинивши, яко и не зашкодивши, проч утек» (розд. 4, арт. 42), тобто, мав каратися сам факт втечі слуги будь-якого стану. Процес покарання втікача фіксує інший статті, де вказується, що пан має судити такого слугу у присутності двох-трьох шляхтичів і возного у своєму домі, а до виплати вартості шкод слуга мусить перебувати в панському або урядовому ув'язненні. Якби слуга втік, не зашкодивши, а

²² Схоже, що слуга-шляхтич у повсякденних практиках називався «служебником», на що вказує і статті, де йшлося про обмеження юрисдикції пана над своїм слугою-шляхтичем і де єдиний раз на означення слуги вжито слово «служебник». Тож за цією ознакою можемо зі значною долею ймовірності вирізняти з-поміж загального числа слуг, за походженням людей різних станів, категорію упривілейованих осіб – шляхтичів.

²³ Так, після вбивства за наказом пана («небожчика звязаного сокирами забили»), коли одного з убивць, щоправда, підданого, гайдуки називали «катом», пан заборонив його ображати, виступаючи надалі гарантом його спокою: «кгда того чабана гайдуки другие “катом” называли, слышечи о таковом учинку его злом, пан их зсфукал и заказал, абы его ани словом, ани речю не дразнили» (ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 581 зв., 1588 р.).

лише «не учтивши и не пожегнавши» пана, то за такий вчинок шляхтич мав перебувати три дні в ланцюгах, а особа простого стану – три тижні, щоправда, панові заборонялося збиткуватися над слугою (III, розд. 12, арт. 22).

Оскільки, як вказується ще в одному артикулі, «некоторые люди звыкли от панов своих, *не оповедавшысе, ани отставшы* и еще зашкодивши, проч отходить», тож передбачався ряд заходів, що мали цьому запобігти: кожен слуга чи вільний челядник, відходячи від пана, мав узяти лист «отвороний» за його підписом і печаткою, або ж, якби пан писати не вмів, печаткою стороннього шляхтича про те, що слуга «відстав учтиво». А якби пан не хотів відпустити слугу, то той мав просити про відпущення через возного і шляхту при ньому. Якщо ж пан далі безпричинно його утримував, слуга повинен був оповісти свою кривду найближчому урядові і внести її до актових книг, принести панові випис свого «оповідання», а також визнання цього акту возним, і лише потому вважався вільним від зобов'язань.

Однак такий вільний чоловік, прийшовши до міста, чи господар дому, де зупинився незнайомиць, мали повідомити уряд найпізніше наступного дня «хто и откуда ест, кому служил». Для прибульця – порушника припису – передбачалося покарання: уряд мав закувати його на два тижні в ланцюги і притягнути до роботи. Для особи, що не мала листа від пана, перебування в ув'язненні збільшувалося до трьох тижнів (III, розд. 12, арт. 24).

Таким чином, приписи III ЛС засвідчують намагання законодавців на кінець XVI ст. посилити дисциплінування суспільства на різних щаблях, зменшити число «вільних» людей, незалежно від їхнього стану, пов'язати всіх і вся різного роду залежностями. Однак якщо інтенції законодавців могли бути продиктовані певними ідеальними уявленнями про благо і не конче корелювали, а чи корелювали лише частково, з повсякденними практиками, то сеймові конституції були безпосередньою відповіддю на виклики повсякдення, на вимоги шляхетських корпорацій. Тож доречно порівняти статутіві приписи з сеймовими ухвалами.

Сеймова конституція 1578 р. у розділі «О слуги» теж вимагала наявності листа «wyświadczonego swego zachowania i odstania od pana» при вступі на службу до іншої особи, однак зауважувала його потребу *лише для нешляхтичів*. У разі, якби хтось прийняв за слугу особу, що такого листа не мала, на вимогу попереднього пана мав платити 14 гривень і видати йому того слугу. Якби пан на прохання слуги не хотів його відпустити і видати листа, слуга мав просити про лист найближчий земський або гродський суд²⁴.

Конституція 1588 р., забороняючи ув'язнення шляхтичем шляхтича і передбачаючи за такий вчинок досить суворе покарання (плата скривдженому 120 гривень і сидіння на дні у вежі рік «pro rena publica»), вказувала, що у цьому випадку пан може визволити слугу, а чи слуга пана, через земський

²⁴Volumina legum. Petersburg, 1859. Т. II. S. 187.

суд. Ув'язнити слугу-шляхтича можна було лише як «iawnego złodzieia albo zdrajce»²⁵.

Тобто, конституції не вводили жорстких вимог підпорядкування шляхтича-слуги своєму панові, як це робив III ЛС. До того ж у судовій практиці Волині і Наддніпрянщини звичним було використання поруч з II ЛС саме сеймових конституцій як допоміжного джерела права, незважаючи на те, що періодично у адвокатській риторичі зринали заперечення їхнього застосування. Однак ішлося передовсім про риторику, яка експлуатувала тему окремої правової системи українських воєводств, відмінної від інших територій Корони, для цілком прагматичної мети – виграти справу чи звести відповідальність до прийняттого мінімуму²⁶.

Тож правові приписи, попри певну неузгодженість, безперечно виділяли слугу-шляхтича з загального кола слуг, фіксували тісні стосунки поміж ним і паном, засвідчували належність слуги, принаймні за формальними ознаками, до родинного кола. Слуги перебували майже в повній юрисдикції пана, аж до можливості бути скараними «на горло» за протиправні дії (обмеженої, щоправда, правом слуги-шляхтича на апеляцію). Виняток становили лише справи про шляхетську честь, які належали до юрисдикції монарха. Однак влада пана все ж частково поширювалася і на дразливі для кожного шляхтича питання честі. Водночас сеймові конституції застерігали певну автономію шляхетного слуги.

Як же склалися стосунки цих контрагентів у повсякденних практиках?

«Шлюб» слуги з паном

Варто передовсім вказати на багатофункціональність, нетермінологічність поняття «слуга», від уживання його як форми гречності в епістолярії ранньомодерного часу до означення ним найрізноманітніших категорій осіб, як шляхтичів, так і цілком підвладних панові осіб – підданих чи навіть невільної челяді. Однак в основу мого дослідження будуть покладені саме стосунки пана і слуги-шляхтича, формально рівних між собою контрагентів, що серйозно позначалося на характері їхніх взаємовідносин. До того ж нас цікавити-

²⁵ Ibid. S. 255. Найпевніше, поняття «здрайца» в даному разі мало правове наповнення, тобто йшлося про слуг, що здіймали руку на пана, або мали такий намір.

²⁶ Див., наприклад: «Теды мы той констытуции, которая в нас кромь обывателей коронныхъ, которые ся иным правом и иншими звычайми судят и шкрутинии ведле своих звычайсвъ уживают, навет и писмом латинскимъ sprawy свои отпрауют, не идет» (ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 697 зв.). Однак зазвичай такі твердження судом до уваги не бралися, оскільки вагомим контраргументом було входження цих воєводств на момент прийняття конституцій до Польської Корони, а також уживання їх у практиці різних судових інстанцій: «Мы, суд, намней ни в чомъ прав и волностей тутошнего воеводства Волинского не нарушаючи, овшем мощно при них стоечи, одно тот опыт або выведоване бачечи с права посполитого, также и з ыных многих справ прошлых ущипливых, которые бы ся в том воеводстве доброе славы або почтивости тыкали, иж первой сего через шкрутиния отпраованы были и в звычай вошли, так тежъ и декретами его королевское млсти тутошнему воеводству сут наказаны и вынайнены» (Там само. Арк. 698–698 зв.).

ме передовсім група слуг «рукодайних», чії стосунки з панами усталювалися на підставі договору, скріпленого певним ритуалом. Саме цей тип зв'язку між паном і слугою був найхарактернішим для шляхетського загалу Волині та Наддніпрянщини²⁷.

У контексті відтворення формальної сторони домовленостей між слугою і паном показовою є судова справа, де Василь Гулевич звинувачував Івана Путошинського як свого слугу у крадіжці і втечі. Натомість Путошинський твердив, що не був слугою позивача, оскільки Гулевич «ужил его яко приятеля» і писав листи, звертаючись до нього «приятелеви моему ласкавому». Сусіди, однак, засвідчили, що Путошинський служив «яко слуга его млсти, в ричах его млсти справовал и слугою ся его млсти звал». Справа виявилася за складною для луцького гродського суду і була передана на розгляд короля²⁸. Однак у ході справи Путошинський акцентував увагу на характерній ознаці слуги – ритуалу подавання руки при домовленості про службу: «Я пану Гулевичу николи руки не давал и ему слугою, такъ же и урядником [...] у него не был». Тож договірний характер домовленостей про службу між вільним слугою-шляхтичем і паном скріплювався взаємним подаванням рук, що і визначало статус слуги як слуги «рукодайного».

Обставини ритуалу джерела не фіксують, однак можна припустити, що панові належала першість у подаванні руки, на що вказує і одна зі справ: «Его млст, приймаючи мене до служебъ своих, приобецал был и *на то ми руку дал*». Подавання руки скріплювалося символічною формою присягання. Йшлося, скоріше, не про повну формулу присяги, а про якийсь спрощений її аналог, «шлюб». Так, Михайло Оранський, скаржачися на свого слугу Стефана Барановського, зауважує, що той, «приказавшиися мни быт слугою моим и давши руку, прирекъ и шлюбил, якобы теж присягъ, верне а цнотливе служити»²⁹. Або в іншому випадку зустрічаємо: «...теды и в тот час, кгда то визнавал албо светчил, был слугою моим присеглым»³⁰.

Можливо, поєднання у ЛС двох видів злочину – замаху на життя короля і пана – одним поняттям «зрада» було теж пов'язане зі стосунками, скріпленими, в одному випадку – присягою на вірність монархові, а в другому – певною подобою присяги а чи й присягою на вірність панові.

²⁷ Не торкатимось особливостей формування князівського чи магнатського двору, різних категорій слуг, що його складала, та їхніх функцій, оскільки це окрема велика тема (див., зокрема, вище цитовану монографію Уршули Августиняк про клієнтелу Криштофа Радзивілла), хоча слуги рукодайні й були присутні там як частина двору. Щоправда, Авторка твердить, що слуги рукодайні не конче були шляхтою, наводячи приклад нешляхетного слуги рукодайного, архітектора при дворі Радзивілла (*Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła... S. 118*). Допускаючи, що якась їх частина таки була нешляхтою, передовсім слід зважати не стільки на те, ким вони були насправді, а насамперед, за кого воліли себе видавати і ким сприймав їх шляхетський загал.

²⁸ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 312–321 зв.

²⁹ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 107 зв. – 108 зв.

³⁰ Там само. Спр. 19, арк. 634 зв.

Існування договірною характеру зв'язку і особливості ритуалу передбачали, бодай формально, станову рівність контрагентів, оскільки шляхетська честь мала гарантувати дотримання взаємозобов'язань, була основою довіри, на якій вони трималися («каждый з них [слуг] ест почтивый, не втечет ни одень з них»³¹ чи слуги «таковые, которые се почуваючи в повинности своей шляхецкой, на каждом местцу правду мовити звыкыли»³²)³³.

У одній із судових справ пан безпосередньо вказує на шляхетський стан слуги як необхідну умову, що і визначала символічну форму його зобов'язань: «...и ж се менил быти шляхтичомъ, шлюбом есми его завезал, и ж бы не утекъ»³⁴.

Однак служебницьку групу на Волині та Наддніпрянщині склали значною мірою прибульці з інших територій Речі Посполитої, які на підтвердження свого шляхетства не мали жодних документів³⁵. Тож їм мусили вірити на слово (див. скажімо: «ниякий Ян Кгрозьдиньский, менуючи се повету Луко-

³¹ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 159 зв.

³² Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 12, арк. 75–78 зв.

³³ До того ж різниця поміж станами була для людей того часу засадничою, що виявлялося у праві, повсякденних практиках, і особливо у сфері уявного, що творилася і актуалізувалася значною мірою за рахунок риторичної політичного народу-шляхти. Для шляхти основа посполитого спокою лежала в дотриманні її прав і свобод, а станова цілісність і станова рівність якраз і належали до таких фундаментальних «свобод». Неврахування ж станової належності слуг у дослідженнях може провадити до помилкових висновків, до екстраполяції особливостей стосунків поміж паном і певною категорією слуг на іншу, урівнювати становище слуги-шляхтича і слуги-підданого.

Звичайно, джерельний матеріал інколи дає підстави для такого ототожнення, однак дослідник мусить вважати на ряд обставин: нетермінологічність слова «слуга», систему уявлень людини того часу, ситуативність поведінки особи. На ситуативності значною мірою позначався патріархальний характер стосунків, який фіксується в аналізованому середовищі у ранньомодерний період, де приязнь чи ворожість часто залежала не від станової, етнічної, релігійної а чи іншої належності, а формувалася шляхом особистої, «приватної» близькості поміж особами, ситуативного відчуття «свій»–«чужий», під впливом певного інтересу тощо. Тож повсякдення часто було балансуванням між «своїми», як їх розуміли в традиційному суспільстві, і базовими цінностями шляхетського стану. Однак шляхетська самоідентифікація була все ж засадничою і навряд чи могла відступати перед іншими ідентифікаціями в пограничних ситуаціях.

³⁴ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 185–185 зв.

³⁵ Ідентифікація особи в ранньомодерний час є складною дослідницькою проблемою. Див., скажімо, відому роботу Наталі Земон Девіс: *Natalie Zemon Davis. The Return of Martin Guerre*. Cambridge-London: Harvard University Press. Щодо нашої теми цікавим видається педалювання на незнаності особи слуги у конфліктній ситуації, що послужило підставою, хай і непевною, відмовити у задоволенні його претензій. Так, приводом до конфлікту послужили дії дубенського урядника кн. Костянтина Острозького – Гнівоша Вороновича, який перейняв підводи з речами пана Дорогостайського і відпровадив їх до Дубна. Слуга Дорогостайського Єрмола Савицький питав Вороновича, чи той так вчинив з власної волі чи за наказом пана. На що Воронович відказав: «“Пане товаришу! На то, дей, я тебе жадного отказу чинити не буду для той причины, же тебе не знаю, чи ест ты служебникомъ его млсти пана стольника, або покажи мни на то листъ от пана стольника, чи служишь ты его млсти пану стольнику”. Ино служебникъ его млсти пна стольниковъ Ерьмола Савицкий поведиль, же, дей, мене тепер трудно по листъ до пана своего до Кракова слати, а тежь того статут земский и право посполитое не учитъ, абы слуги, приставуючи до панов своих, листы таковые на призьнанье, же пану своему служить, брати мели» (ЦДІАК

вицього, будучи слугою моим рукодайним, [...] не отъставши от мене, яко се годило, утиклъ, окрадши мене»³⁶). А втім, охоче вірили, і далеко не внаслідок тотальної наївності всього шляхетського соціуму. Була у загальній «довірливості» значна доля прагматизму, оскільки шляхетство слуг було символічним капіталом їхніх господарів³⁷. Недаремно ж так часто у скаргах панів на кривди, завдані слугам, підкреслювалася їхня шляхетність³⁸.

Водночас служба панові могла автоматично ошляхетнювати прибульців, що й озвучив у своїй багаторічній праці Неканда Трепка, невтомний борець за очищення шляхетського стану від осіб непевного походження, вказуючи на службу як на один із найпоширеніших способів проникнення плебеїв до числа шляхти: «Służę mu długo abo – jak oni inaczej kszczę – bawi się, aby pod ramieniem pana onego o chłopstwo nikt go nie śmiał turbować»³⁹.

Вірність слуги та милість пана

Звичаю подавання руки передували певні домовленості про службу. Так, Іван Сапожинський, скаржачись на свого колишнього пана Стефана Немирича, вказує:

«Яко будучи мне человеку доброволному и маючи волность шляхетскую, присталемъ былъ служит *рукодайне*», а Немирич йому, «яко

України. Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 100–101 зв.).

В іншій справі зустрічаємося теж з висловленими сумнівами щодо особи слуги: «...нижкись ляхъ Войтехъ Бзовський, который ся кажесть слугою его млсти княжати Костентина Острозского, воеводы киевского, але я того не видаю, чи служить онъ князю воеводе чи не служить» (ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 126 зв.).

³⁶ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 29, арк. 316 зв. – 317.

³⁷Див., зокрема, звинувачення в нешляхетстві слуг як спосіб дискредитувати пана: *Augustyniak U. Dwór i klientela...* S. 107.

³⁸Див., наприклад, скаргу Федора Князьського на Федора Князьського, який «слугу моего, *шляхтича почтывого*» Войтеха Мулявського збив (ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 130 зв., 1587 р.). Олізар Єрлич скаржиться на Криштофа Лабунського про наїзд на маєток Колимле, грабежі і забиття «служебника моего, *шляхтича учтывого* на имя Янка, на смерть» (ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 755–756).

³⁹*Walerian Nekanda Treпка. Liber generationis plebeanorum* («Liber chamorum»). Wrocław-Warszawa-Kraków. 1995. S. 55. Проблема ошляхетнення слуги, особливо коли йшлося про особу непевного походження, є вкрай цікавою і складною. На жаль, актовий матеріал практично не надається для її дослідження, хіба що може йтися про вкрай спорадичні, принагідні згадки. Див., скажімо, як пан, вдало одруживши слугу, міг утвердити його позицію, що проглядається у скарзі Остафія Тишкевича, надвірного підскарбія Великого князівства Литовського, який на прохання свого брата, Федора Тишкевича, прибув на весілля до його слуги Яна Микулинського. Тишкевич, оповідаючи, що Микулинський заціпав його і слуг, подає колоритний діалог: Микулинський «заволал на мене тыми словы: “Милостивый пане, былем я хлопец комунизмъ”. Отповедаломъ: “И тепер ваш мост можешъ имъ быти”. Зачим зараз отвернулемъся, хотячи его от розмовъ своих збит. Знову заволал на мене: “Милостивый пане, и тепер я хлопъ комунный, толко ми Бася, жона моя, вадит”». (ЦДІАК України. Ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 71–71 зв.).

шляхтичови уцтвому, мель платит за послуги мое на чверть каждую по пети золотых и барву фалендышовую на каждый рокь»⁴⁰.

Інший пан слугу, «до послуг своих принявши, сукню и даткомъ водлугъ премноженя своего уконтентовал»⁴¹. Тобто при початкових домовленостях ішлося переважно про забезпечення слуги одягом і найнеобхіднішим для життя. Однак кожен з контрагентів очікував від партнера значно більше, аніж передбачалося артикульованими домовленостями.

«Рукодайна» служба усталювалася на позір як служба за певну платню, однак по суті своїй ґрунтувалася на принципово інших стосунках, аніж стосунки «купівлі-продажу». Адже для прибульців, що по панських та князівських дворах шукали можливості увійти повноправними членами в повітове чи воєводське «рицарство», саме земля була край потрібною перепусткою до числа «осілої» шляхти. Відтак, шлях до вислуженого під паном маєтку чи кількох волок землі був, зазвичай, довготривалим, сповненим ряду послуг, не передбачених початковими домовленостями⁴².

⁴⁰ Там само. Спр. 5, арк. 161.

⁴¹ Там само. Спр. 10, арк. 359.

⁴² Цілоком імовірно, що різниця поміж слугою рукодайним і юргельником, яких розрізняють джерела (див. хоча б каптурову постанову 1587 р., де ці дві категорії згадуються як такі, що не могли бути обраними до числа каптурових суддів: «не ест слугою рукодайнымъ ани юргельгьтникомъ которого пна») (ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 17 зв.) полягала у більшій формалізації юргельного зв'язку, який тримався на стосунках «купівлі-продажу». Тобто служба юргельника, найманого слуги, передбачала сталі чи разові доручення за певну конкретну винагороду або ж тримання землі за обумовлену платню. Такий зв'язок не конче мусив мати тривалий характер, вичерпуючи себе по закінченні домовленостей чи по підведенні взаєморозрахунків. Цілоком імовірно, що юргельником міг бути і нешляхтич. Однак дана дефініція погано працювала в реальному житті (пор.: «слуга мой *рукодайный*, который, дей, у ме за *певною заплатою служил*») (Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 406)). І та ж таки служба на юргельті, оформлена письмово, не гарантувала слугі як виплату домовленої платні, так і розв'язання стосунків мирним шляхом. Так, Стефан Сербин скаржився на кн. Богущову Корецьку Марію Чаплянку у тому, що «будучи через чась немалый отъ ее милости, кнегини Корецкое, узабавеный службами, за которые, дей, ми на каждый рокь через листъ свой властный, описъ ее милости, поступила была юркгелту по сту золотыхъ польскихъ готовыхъ грошей, по дванадцати локоть фалондышу, футро лисе, або чотыри копы грошей за футро, и по жеребцу на каждый рокь стада своего, збожъя – жита маць тридцать, и сорок маць овса на каждый рокь давати мела. Кгды, дей, водле того постановенья отъ ее милости мне ничего не дано, тотъ юркгелтъ не доходилъ. Упоминаломъ ся, абы ми ся водле того постановенья отъ ее милости заплата и нагорода за службы мои стати мила, або бы мя болшь не приводячи до утраты литъ, отъ службъ своихъ вызволила и ласкаве отпустила. Што, дей, ее милость ани за службы мои нагородити, яко тежь и отпустить не хотечи, абы ме себе за примушеньемъ до службъ зневолила». Слуги княгині відібрали «постановенья юркгелту», майно і гроші Сербина, а, окрім того, невиплачена княгинею сума з 1575 р. до 1587 р. становила 1500 кіп (ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 148–148 зв., 1587 р.).

З іншого боку, маємо категорію шляхти, що могла певний час перебувати при панові, супроводжувати його в поїздках, виступати в його почті на публічних місцях тощо, але без певних формальних зобов'язань: «служебник, учтивый шляхтич [...], который мне не служил, одно ся при мне бавил») (ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 236 зв.). Тобто,

Записи землі слугам, окрім різниці в умовах, мали сталу частину – обґрунтування їхніх заслуг щодо пана. Зрозуміло, що значною мірою йшлося про кліше, однак розходження у словесних формулах все ж дозволяють відтворити очікуваний портрет доброго слуги. Отже, «вірний» слуга мав завжди бути готовим до послуг: «...дознавши верныхъ а почтивыхъ службъ служебника моего Богуша Ивановича Сердятицкого, которые онъ, яко *верный а цнотливый слуга*, [...] завжды чинити не омешкивалъ, яко *доброму и почтивому слуге належи*»⁴³.

Станіслав Млодзяновський у своєму записі слугі – шляхетному Гнії Дружині, наголошує на тому, що добрий слуга мусить виявляти свою готовність до послуг автоматично, без жодного сумніву: «*iako sługa wierny, w powinności swej służebniczey dosic czyniąc, u posługi swe, iako mu należało, aż do tego czasu oddaiąc mnie, iako sie godzi dobremu słudze, nie wątpiąc*»⁴⁴.

Служба часто передбачала не лише нематеріальні послуги, а й грошові витрати слуги в надії отримати достойне відшкодування від пана. Так, к-ня Андрієва Острожецька Настася Єловичовна Малинського, записуючи масток на певних умовах своєму слугі, вказує:

«...маючи я взглядъ на верные и поцтивые службы служебника моего пна Мартина Порчиньского, которые онъ здавна, почавши славное памяти небожьчиковой [...] пану малжонкови моему, а потомъ мъне *коштом своимъ значно звыкъ служити и чинити* и на тотъ час чинить не переставаетъ»⁴⁵.

Лев Олександрович Сангушкович у записі землі на користь потомственого слуги вказує причини надання – вірну службу на різних етапах свого життєвого шляху, постійну готовність прислужитися життям і маєтністю, значні матеріальні втрати слуги тощо:

«за верные а цнотливые послуги служебника своего Станислава Даменского, которые он продком моим и мне самому, пану своему, чинил и чинит, и през немалые часы при мне, пану своему, будучи на службах гдрьских военных, *горла и маєтности своеє не литуючи, утрату немалую принял*, я видечи верные цнотливые а правдивые службы его ку себе...»⁴⁶.

Як далеко могла дійти вірність слуги і його вдячність за панську ласку може свідчити тестамент Андрія Дмитровича Погорілого, слуги Романа Гостського, яким він заповідає панові все, що зібрав за життя. Слуга зауважу-

ідентифікація всіх цих категорій шляхти становить серйозну дослідницьку проблему, і, схоже, була такою ж проблемою і в ранньомодерний час.

⁴³ЦДАК України. ф. 28, оп. 1, спр. 7, арк. 31 зв. – 32 зв.

⁴⁴Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 206, арк. 307–308.

⁴⁵Там само. Спр. 37, арк. 205 зв.

⁴⁶Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 27.

вав, що всім своїм добробутом він зобов'язаний милості пана, який, надавши йому маєток, за двадцять років не вимагав жодного звіту і жодної послуги:

«...маетьность я свою всю от мала до велика, [...] его млсти пну Роману Гостскому, пну моему милостивому, отдаляючи от братьи и всихъ близкихъ, кровныхъ моихъ, отдаю и симъ моимъ тестаментомъ его млти на вечность дарую, бомъ от его млсти на себе великую ласку мель и тую мою всю маетьность у во имению его млсти живучи, зобраль, бо мне его млсть рачиль был дати держати именье свое Рьдомль зо всимъ, на котормъ я двадцат леть жил. За тые вси годы его млсть от мене личбы брати и жадное речи не потребовал»⁴⁷.

Слuzі довіряли маєтність, і, певним чином, життя, з огляду на численні конфлікти у шляхетському середовищі, що вимагало безумовної вірності від слуги («Я, дей, будучи его безпечнымъ, не толко маєтности моеє, але и здоровья моего ему вирил»⁴⁸). Тому цілком зрозумілим є бажання пана встановити сталий зв'язок зі слугою, прив'язати його до свого шляхетського дому на «вічність». Так, шляхетний Себастьян скаржився на Григорія Волчка Жасковського в тому, що він силоміць намагався зробити його вічним слугою. Зі скарги з'ясовується, що попередньо він служив за домовленістю братові Григорію Прокопу певний час – рік – за платню: «Недавнихъ часов служил есми брату его старшому пану Прокопу Волчку Жасковскому ж до часу, то есть на годъ, и платил мне за службу мою такъ же, яко и иньшимъ служебникомъ своимъ».

Під час поділу маєтності між братами Жасковськими дворище, на якому тимчасово мешкала дружина Себастьяна з родинним майном, відійшло до Григорія. Прокіп поінформував брата про стан справ з дворищем і слугою: «Тот Собестианъ в мене *слугою есть дочасным*, а не подданим, и с того дворища, на которм жона его мешъкает, волным есть; [...] онъ волный служебный человек и волно ему служити, кому он сам доброволне похочет». Однак Григорій спробував зробити Себастьяна своїм вічним слугою, питаючи в присутності возного про його згоду на таку службу, яка мала до того ж бути скріплена письмовими зобов'язаннями: «...если бых я на том дворищи его мешкати и ему с того дворища служити и вечне себе *слугою листом своим записатися хотел*. Я пану Григорю поведил, иж на том дворищи его мешкати и ему с того дворища служити и *вечне себе слугою записовати* не хочу, не буду». У відповідь на відмову Себастьяна Григорій Жасковський побив його, пограбував і посадив до в'язниці на шість тижнів: «в турму, на мороз всадити и за шию ланцугомъ оковати казалъ»⁴⁹. Також у листі кн. Михайла Чорторий-

⁴⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 364 зв. – 366, 1574 р.

⁴⁸ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 107 зв. – 108 зв.

⁴⁹ Там само. Спр. 6, арк. 129–129 зв.

ського, яким він записує слугі Кузьмі Тирону Гричиничу масток, зустрічаємо таку мотивацію: «хотячи его *вечистымъ* слугою соби мети»⁵⁰.

Втім, таке намагання якнайтісніше закріпити стосунки зі слугою пояснювалося і життєвою необхідністю, адже часто довіряти панові доводилося в кредит, оскільки йшлося у багатьох випадках про слуг як осіб мало знаних: «...служить у мене *неякиишь* Мартинъ Янишевский и, зашкодивши, дей, мне досыть немало и не *учтивши* мене, пна своего, от мене утек проч»⁵¹.

Показовою є справа про крадіжку речей Михайла Оранського його слугами, «зрадцями и злодеями, Яном Осташевским с повету Закрочимского, и при том слуге своем хлопца своего, который ся менил быти Яномъ Белинским с повету Познанского». Оранський просив, щоб у суді тих злодіїв допитали про спільників і про вчинені раніше шкоди іншим особам: «если с ким иным порозумене и змову в том злом учинку своем мели, а особливе, если же тот Ян Осташевский перед тым где кому шкоду якую вчинил». Траскторія мандрів Осташевського до появи його на Волині вражає, оскільки він пройшов наскрізь по території Корони – від північного заходу до її східних околиць:

«Ян Осташевский поведил тыми словы, мовечи: “Кгдым в Прусех у пна Яна Красовского служил, тогда, подкопавшись до skleпу, осмъдесят коп грошей полских украл и, хлопца з собою намовивши и два кони укравши, утек. У Мазовши в Закрочимским повете у пна Станислава Ковалевского служечи, комору отомкнувши и скрыню отлупивши, сорок коп грошей полских украл и, коня взявши, утек. В слуги князя бискупа полтовского, пна Мложевского, служечи, коня и шаты покравши, утек. В Лукове, мeste мазовецком, у господе будучи, у хлопца три золотых полских, а в шинкарки петдесят грошей полских украл и то все потерял, чого всего ничего в себе не маю”»⁵².

Тісні стосунки поміж паном і слугою, таким чином, передбачали обов'язковість для слуги щодо пана «вірності», яка розумілася часто як абсолютна особиста відданість. Прикладом може слугувати вписане до володимирських гродських книг визнання Хоми Хоминського, родом з Чорторійська, видане його панові – Семену Чернчицькому в тому, що він надалі обіцяє ніколи не спілкуватися з ворогами пана і його нащадків, не допомагати їм на шкоду панові, не служити їм тощо. У випадку ж порушення зобов'язань пан міг скарати слугу на смерть. Цей акт відбувся при численних свідках і, втім, а обіцянка була скріплена присягою Хоминського (текст визнання див. у Додатку № 1). Звичайно, що такий екстраординарний випадок був обтяжений рядом обставин: шляхетність Хоминського виглядає вкрай сумнівною, факт спілкування його з ворогами Чернчицького була очевидною, якась його участь у наїзді супротивників пана на його маєток доведена, що могло класифікувати-

⁵⁰ Там само. Спр. 7, арк. 221 зв. – 223 зв.

⁵¹ Там само. Спр. 12, арк. 209.

⁵² Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 23–27.

ся як «зрада» і, таким чином, тягло за собою судову відповідальність, на що вказується в тексті визнання. Тож даний акт був вимушеним кроком до порятунку від судового вироку, який зазвичай був досить суворим щодо невірних слуг⁵³. З іншого боку, не лише пан очікував від слуги граничної вірності, – той, своєю чергою, розраховував на милість пана, що мусила виявлятися у ряді добродійних актів.

Не зупинятимусь окремо на прикладах панської милості, яких джерельний матеріал надає вдосталь, зауважу лишень, що пан зі свого боку мав виявляти милість і опіку щодо слуги у найширшому розумінні цього слова, одружуючи його⁵⁴, забезпечуючи службою дітей⁵⁵, надаючи допомогу в різних життєвих колізіях⁵⁶, врешті, забезпечуючи місцем останнього спочинку⁵⁷, виступаючи опікуном дітей, дружини і маєтку свого покійного слуги⁵⁸ тощо.

Невідповідне поводження зі слугою не робило честі панові, мусило певним чином позначатися на його репутації серед шляхетського загалу. Так, Федір Ольшевський у скарзі на безпричинне насильство свого пана («маючи, дей, якиись гневъ закрытый и недобрий») – кн. Андрія Головні Острожецького, вказує, що добровільний посередник у конфлікті – Андрій Романовський – намагався поладити ситуацію, схиливши пана до того, «абы ся со мною ласкаве а хрестиянске обышол, мене пристойне отпустил и отправилъ». Така миротворча поведінка представника волинської шляхетської спільноти була на-

⁵³ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 253–253 зв. Звичайно, дану справу не варто розглядати як типову, вона є радше маргіальною, однак демонструє крайній варіант стосунків наших контрагентів, і тим самим поглиблює бачення проблеми.

⁵⁴ Там само. Спр. 21, арк. 427–427 зв. Пані Напольська скаржиться на кн. Пронського, який видав поза її волю її дочку за свого слугу Станіслава Олдаковського («за которого слугу без ведомости моее дочку мою выдал, которую дочку у мене квалтом взял и держал у себе час немалый, и за того слугу своего выдал»). Напольська, схоже, була вдовою по слугі кн. Пронського, оскільки її маєток князь передав Олдаковському після його одруження («влив право» до того маєтку на слугу). Тож таким чином, на власний розсуд, князь влаштував майбутнє дочки покійного слуги і закріпив стосунки зі слугою актуальним.

⁵⁵ Див., скажімо, тестамент Миколая Зорі, який чинить розпорядження щодо сина – відправити його до Острозької школи, і просить родичів за ним пильнувати, «абы се добре училъ, якобы потым годнейшим до служб княжат их мл быти мог, их милост заслугovati умелъ» (ЦДІАК України. Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 332).

⁵⁶ Скажімо, рятуючи слугу від суду за вбивство, як це вчинила кн-я Ганна Деспотівна щодо Івана Янчинського, пообіцявши скривдженій стороні відшкодування (ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 97–99).

⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 365, 1574 р., див. також тестамент Петра Мосицького, слуги Гнівоша Гулевича Дрозденського, який помер від рани, насесеної паном; тож своїм тестаментом слуга звільняє пана від відповідальності, вказуючи, що сам був причиною того поранення, і просить поховати у Дрозденській церкві (Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 148–149 зв.).

⁵⁸ Так, Андрій Добринський, слуга кн. Богуша Корецького визнає, що по смерті іншого слуги князя Левка Перекальського одружився з його вдовою і тримав маєток Перекалі за певними записами від дружини в 60 копах. А коли його пасербиця Овдотя Перекальська вийшла заміж, князь як її опікун у пам'ять за заслуги свого слуги передав їй Перекалі як дарунок, без зобов'язань по виплаті грошей, а Добринському у тій же сумі записав маєток Піддубці (Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 201 зв. – 202).

правлена, за словами слуги, на те, щоб він не звертався до суду і «абых того еще о немъ не славиль»⁵⁹.

Отже, в основі стосунків пана і слуги лежав багатоступеневий обмін «дарами», який тісно пов'язував нерівноправних контрагентів, робив майже неможливим остаточний взаєморозрахунок, і, таким чином, утруднював їхні шанси на цивілізоване розлучення. Мало допомагав, врешті, і договірний характер зв'язку, який в ідеалі мав би забезпечувати мирне перетікання розриву.

Розлучення пана та слуги: таке різне повсякдення

Ідеальне розлучення відбувалося, як і укладення договору, за певним ритуалом. Йдеться про символічне «відбирання» руки, яка давалася при початку усталення стосунків: «...при том отстаню его водле обычаю, и руку свою тому Федору его млст княз Курпский передо мною, возным, давши, отпустил его доброволне»⁶⁰.

Анна Алоїза Ходкевичева через слугу свого скаржитья на Адама Кенсецького, «который, будучый рукодайнм слугою протестующеое и маючы в порученю маетност [...], руки не отобравши, своволне и неодповедне отехал»⁶¹.

Іншого разу Антоній Тишкевич, надворний маршалок ВКЛ, позвав до трибуналу Вавринця Семашка «о неосвобоженъе руки и прочъ неодповедъне од преречоного его млсти пна маршьалъка, въ дорозе едучому до Люблина, уеханъе, за тымъ и о шькоды, стуль походячие»⁶².

Втім, маємо ще один елемент, який міг поєднуватися з даванням руки, а чи й підміняти його – биття чолом: «слуга мой рукодаинный [...], который, дей, у ме за певною запълатою служил и што, дей, у мене взял, того, дей, мне, пану своему, не заслуживши и чолом не ударивши, [...] от мене проч втек»⁶³.

Михайло Оранський, скаржачися на свого слугу Стефана Барановського, зауважує, що той, «приказавшия мни быт слугою моим и давши руку», намо-

⁵⁹ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 95–96: «Романовський, мене в себе на завтрее в понеделокъ через увесь ден задержавши, кнзю Андрию Острожецкому, сусиду и приятелю своему через писане и служебника своего о мене даваль знати, и, абы ся со мною ласкаве а хрестиянске обышол, мене пристойне отпустил и отправиль, приятелске наупоминаль и уживал, а мене погамоваль, абых того еще о немъ не славиль и до вряду вшей млсти не доносиль. Нижли, дей, он на впоминане, писанъе и посылане пна Романовского, не дъбаючи о свое ославане и о речи, дей, мои, абы мни были вернены, ничего слушного не отписаль, але еще и горшей на здорвье и на доброе заховане мое отповеди и ославане чинил, чого, дей, мни, вбогому шляхтичу, в невинности моей на соби носити не годится. [...] А заслужоного, дей, моего умовленого, болшь нижли за полрока, и сукно льонское на ермакъ, а што, дей, ездечи на потребности его до Володимера, до Берестья и до пна Угровецкого поколкокрот, выложил, дей, есми своихъ властныхъ пнзей копу грошей литовскихъ».

⁶⁰Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 211 зв. – 212.

⁶¹Там само. Ф. 11, оп. 1, спр. 11, арк. 362 зв.

⁶²Там само. Арк. 763–764.

⁶³Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 406.

вився убити пана з іншим слугою – Козельським, який поїхав з двору Оранського і «чолом мни не вдарив»⁶⁴.

Від'їзд слуги без попереднього прощання з паном розглядався як зрада, окрім того, що був зазвичай пов'язаний з крадіжкою панських речей. Актові книги містять величезну кількість скарг панів на слуг, що втікали, порушивши ритуал прощання:

– слуга, «веры и цьноты служебное не дотрымавши..., утикъль и *яко зраица зрадил*», при тому покравши речі і гроші⁶⁵;

– «зрадивши мене, пна своего утекъли»;

– «не учтивши и шькод немало починивши, *утекъ, яко се доброму не годило*, [...] *утекъ и зрадил*»⁶⁶;

– «пана своего не учтивши и в той мере зрадивши»⁶⁷, втік.

Зрада слуги розумілася значно ширше, аніж це передбачалося правовими приписами, оскільки йшлося передовсім про поняття «зради» як зламання віри – осердя стосунків пана і слуги – яка скріплювалася присягою. А. Мончак підкреслював, що спроба слуги розірвати зв'язок з паном дестабілізувала система в цілому, оскільки провокувала недовіру патрона до «своїх людей»⁶⁸. Так, берестейський воєвода Остафій Тишкевич скаржиться на слугу рукодайного Яна Мотовидла, колишнього управителя його маєтків, не лише в тому, що слуга вчинив йому багато шкод і втік, а і підкреслює внутрішню сутність такого вчинку – зречення віри, недотримане слово як зрада:

«...тым барзей своею волею екъзеквуючи, рукою не одобравши од его мл и не одставъши, *виру зламавши*, з места Кодни уехалъ [...]. *А так през тое свое недотрымане слова пна своего зрадил*, о то все, так о шкоды, яко о зламание веры и неосвобожене руки а вехане [скаржиться]»⁶⁹.

Федір Шишка скаржився на свого слугу, який, маючи на руках всі справи, не здавши їх і «не учтивши мене, пна своего, *яко почитивому не належит чинитъ*, утекъ от мене. [...] я ему, *яко цнотливому, во всем виру давал* и ничим ся перед ним не крыл, а он мене во всем иначею ошукал»⁷⁰.

⁶⁴ Там само. Спр. 18, арк. 107 зв. – 108 зв. Аналогічна справа розглядалася перед обраними Оранським шляхтичами (судьями «висажоними»), які, довівши провину слуги-шляхтича Яна Осташевського, присудили його до скарання на горло, що і було виконано. Перебіг судочинства засвідчив возний перед володимирським гродським судом (Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 23–27).

⁶⁵ Там само. Ф. 11, оп. 1, спр. 10, арк. 359.

⁶⁶ Там само. Спр. 6, арк. 37.

⁶⁷ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 134.

⁶⁸ З іншого боку, порушення домовленостей з боку пана теж ламало основні засади суспільного порядку, оскільки вело до можливості потрактування дій патрона як експлуатацію слуги. У той час як сутністю клієнтарних стосунків була система обміну послугами і дарами, а не купівля-продаж (див.: *Mączak A. Nierówna przyjaźń...* S. 45).

⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 71.

⁷⁰ Там само. ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 24–24 зв.

Оранський у своїй скарзі акцентує увагу на тому, що злодії були слугами «рукодайними», обіцяли йому вірно і пристойно служити, тож він вірив їм і всіляко демонстрував своє добре ставлення, натомість вони порушили своє слово «верности служби»:

«...они за данем рук своих обещали и прирекли мне, пану своему, во всем добре *верне а цнотливе служити*, которых я за таковым приреченьем их, *веречи*, ласки и доброты моей взычал. То пак они живяючи ласки и доброты моей, пана своего, препомневши боязни Божеи и срокости права посполитого, и *повинности своей рукодайной и приреченой у верности служъбы*, взявши перед себе злый умысль свой, хотечи мене на маетности моей зничити, маючи промежку себе порозумене и змову, мене *пна своего зрадили и окрали*»⁷¹.

Однак на заваді цивілізованому розлученню ставала не лише корисливість і невірність слуги, а й небажання пана відпускати його від себе. Такі випадки і намагалися унормувати правові приписи, передбачаючи можливість розлучення через суд, що фіксує і судова практика. Так, Станіслав Олбутович скаржився на Миколая Макаровича в тому, що той на прохання відпустити не зважав і за служби його упродовж року і 12 тижнів не заплатив:

«...якъ самъ черезъ себе, такъ и черезъ людей учтивых просилом его млсти, абы ми, яко шляхтича волного и его млсти ничего не винного, отправил, из служебъ своих вызволил. Его млсти, не кутелтуючи (?) мене за послуги мои, и мене жадным способом на прозбу мою и приятель моих не отправилъ. Теды я [...] од его млсти пошоль прочь, яко будучи шляхтич волный и его млсти ничего не винный, о што предъ вм врьдомъ протестуюче просилъ»⁷².

Інший слуга, просячи перед урядом про відпущення, акцентує увагу на своєму шляхетському стані: «яко будучи шляхтич волный и его млсти ничего не винный, о што предъ вм врьдомъ протестуюче просилъ»⁷³.

Миколай Ситкович у скарзі на свого пана Матея Викгнанського досить детально описує свої поневіряння на шляху розлучення з паном, який не лише не заплатив йому за службу упродовж тривалого часу, але й відпустити не хотів. Спроба вдатися до посередництва сторонньої особи закінчилася для слуги жорстоким побиттям, ув'язненням і втратою особистих речей:

«...служечи я пану Выкганъскому часъ немалый, болшь ніж осмь лит на певномъ юркгелте умовеномъ, што завжды платити ми обещал, ни жили через тые осемь летъ ни за одинъ рокъ мни не заплатилъ. Бачачи, иж выслуги жадное от него не одержу, хотяжь ничего не выслуживши, учътиве от него отстати и его пожекгнати хотель и через веле людей зачньх о отправу есми просилъ. Панъ Выкганъский не толко абы ми за

⁷¹ Там само. Спр. 20, арк. 23 зв.-24

⁷² ЦДІАК України. Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 25 зв.

⁷³ Там само. Спр. 4, арк. 25 зв.

службы мое нагородити, зле неласкаве отправить мель, але еще завжды погрозки на мене чиниль. Однакъ же я о то скромъне зносечи, до пана Федора Волчка до Желенова есми ходиль и пана Волчка о причину до пна Выгнанъского, абы мя з ласкою отправил, просил. И кгдам, дей, былъ у пана Волчка, там же панъ Выгнанъский, вночи приехавши до Желенова, мене збилъ, змордовалъ и зранилъ, и штомъ мель при себе маетьности моее у себе, все забравши, до дому своего до Бортнова мене отпровадивши, до ланцуха осадиль, такъ же мене через полтора дня в ланцуху у везенью держаль и снат з направи або росказанья самого жъ пана Выгнанъского, обачивши невинность мою, челядь его в неделю скоро по полудню мене выпустили»⁷⁴.

Звертання до посередників у дражливому питанні розлучення було, схоже, традиційним. Так, зустрічаємось з визнанням возного, який оповідав, що, перебуваючи на весіллі братанки Івана Хрінницького, був свідком, як виросток Іван Бурцевич перед людьми «зацними» просив Хрінницького та його дружину, «абы его от служебъ своих волнымъ учинити и вызволити рачиль: “Бо, дей, службу в мл од часу немалого и прошу ся у вмл непооднокротъ в мл мене, яко волного чоловика, отпустити не хочете”». Там же Бурцевич звертався до присутніх про посередництво у цій справі: «К тому просиль о причину до пана своего их млсти всихъ вобецъ вышей помененых пановъ, жебы его панъ подсудокъ вызволити рачиль, бо, дей, уже млстивые панове, и иншие товариши мои, за неволника мене у его млсти розумеют». Хрінницький у своїй відповіді підкреслив, що вони дуже цінують Бурцевича як доброго слугу, потребують його служби і на майбутнє обіцяють адекватну до служебницьких послуг винагороду:

«Мы тебе, Иване Бурцовичу, не за неволника ховаемъ, але за доброго и цнотливого слугу, такъ яко и инъших, але иж, дей, намъ тебе на сесь часъ потреба, про то, дей, тебе от служебъ своих не вызволяемъ, якожь, дей, тое службы своее от насъ шкоден не будешъ».

Тоді слуга звернувся до возного з проханням, щоб той всю справу переказав підстарості. А пізніше сам виросток перед підстаростою свідчив про небажання пана його відпустити та утримання його зарплатні, а також просив про отримання від уряду «листу висветчоного», який, згідно з конституцією 1578 р., робить поштового слугу вільним від зобов'язань:

«Непооднокротъ такъ самъ на самъ, яко и передъ вознымъ повету Луцкого просиль, жебы мя его млсть, вызволивши с послугъ своих, волнымъ учинити и мене отпустити рачиль. Его млст мене, не ведаю для которое причины, у себе гамуетъ и от себе отпустити не хочеть, ани ми

⁷⁴ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 568 зв. Не знаємо напевно, йшлося в даному випадку про слугу «рукодайного» чи «юркгельтника», однак якщо Силкович навіть був слугою, чії стосунки з паном уклалися на початку як цілком формальні, на умовах конкретної платні за службу, тим яскравіше виявляється за означенням неформальний характер будь-якої «служби».

тежь за службы мои нагорожает. А про то я, заховываючися водлугь Конституции сойму Варшавского, которая о слуги в року [1578] уфаленая такимъ способом, если бы панъ слуги отправить або листу дати не хотель, таковому слуге будетъ волно взяти листь высветчоный от суду земского або кгородского оного жъ повету, которая каждого слугу почтивою волнымъ завжды чинить»⁷⁵.

Але якщо у випадку виростка Бурцевича звертання до суду за листом і апеляція до конституції 1578 р. «про слуг» була чи не єдиним способом отримати свободу від служби незалежно від його станової належності, то в іншому випадку конфлікт розгорнувся навколо питання про потребу для шляхтича такого листа «висветчногого» при влаштуванні на службу. Тож Олександр Дениско Матвієвський скаржився на пана Олександра Білецького, який взяв на службу його слугу без листа:

«...важился мимо право посполитое и вины, в нем описаные, слугу рудоайного на имя Войтеха Грубача *без листу высветчноного* до послуг своих принять, который повод, до виroku не дослуживши и в речах нижей помененых зашкoдивши, не одставши, а праве потаемене отышовши, до вмсти пристал и до сего часу при вмст есть».

Нагадаю, що конституція стосувалася лише слуг нешляхетського походження, на що і вказав Білецький, акцентуючи на відсутності потреби у такому листі для Грубача, всім добре відомого шляхтича:

«Што се тичет Конституции, теды тая толко для плебеих розуметисе мает, а не о шляхтичах, которым никгды не потреба листовъ высветчных мети, бо ест [...] самъ человекомъ волным, шляхтичомъ добре каждому знаемым, и на каждом пляцу сам противко тому теперешнему поводови справит, о што и тепер противко тому теперешнему поводови мниманому светчит».

Однак Матвієвський поставив під сумнів шляхетство слуги, що тягло за собою необхідність для Грубача його доведення: «...што се дотычет ексцепции, же ест шляхтич, листу не потребовал на одстане од пна, то маеть право посполитое, яким способом шляхетства своего пробовати мает»⁷⁶.

Втім, у подібні ситуації проблемного розлучення могли потрапити й ті, кому шляхетства доводити було не потрібно. Так, у своїй скарзі на луцького старосту Олександра Пронського його слуга Станіслав Петровський, що виконував упродовж кількох років обов'язки підстарости у луцькому гродському суді, оповідає про невдалі спроби розірвати стосунки з паном. Петровський вказує, що не лише особисто звертався до Пронського, а й використовував людей «добрих» як посередників. Однак, попри те, що він жодних фінансових справ з паном не мав і, таким чином, нічого йому не заборгував,

⁷⁵ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 25, арк. 195–196 зв.

⁷⁶ЦДІАК України. Ф. 22, оп. 1, спр. 30, арк. 97 зв. – 98 зв.

окрім того є вільним шляхтичем, Пронський утримував його як свого слугу і постійно погрожував як особисто, так і через інших слуг. Цікавою є вказівка у скарзі Петровського на те, що він як шляхтич не був винен панові нічого, окрім як повідомити за шість тижнів про свій відхід. Схоже, що йшлося про певний звичай – попередження пана заздалегідь про намір розірвати стосунки (див. Додаток № 2).

У той же час фіксується визнання інших слуг Пронського, які заявляють про неправдивість свідчень Петровського, про наявність у нього цінних паперів пана і вказують на негідну доброго і порядного слуги поведінку Петровського (див. Додаток № 3). Визнання, як розуміють і самі слуги, не мало жодних правових наслідків, було, скоріш за все, актом демонстрації їхньої лояльності щодо пана, і, як вказується, робилося задля того, щоб поінформувати про ту справу шляхетський загал. Можливо, це була спроба реабілітації Пронського в очах шляхетської спільноти, адже Петровський дуже скоро, а чи й на момент розлучення, знайшов собі захисника в особі кн. Костянтина Острозького, оскільки невдовзі потому зустрічається згадка про нього як про служебника князя⁷⁷.

Тож саме бажання слуги розлучитися з паном сприймалося як ураза для честі патрона, що часто тягло за собою брутальне насильство по відношенню до слуги⁷⁸. Так, Марцин Равецький скаржився на образу, побиття і ув'язнення своїм паном у відповідь на відмову Равецького від подальшої служби:

«Кгдым при нем далее бавится служьбами своими не хотелъ, то пакъ, дей, пан Василей Микулицький, взявши на мене за то вазну, [...] в дому своемъ в Мыкуличах перед людьми добрыми безвинне мя зсоромотиль словы невцтивыми не ведле заслуги або винности моей, на мене ся торгаль и самъ рукою своею збилъ, зранил и в ланцуг всадити казал»⁷⁹.

Інколи неможливість мирного розірвання договору призводила до трагічних наслідків, що яскраво демонструє справа про вбивство Валеріана Пудловського його колишнім слугою Андрієм Страшем. Страш у суді зізнався у злочині, оповівши на своє виправдання сумну історію розлучення з Пудловським, яке на різних етапах було пов'язане з актами насильства, ув'язнення, пограбування та образ щодо слуги. Розповідь є такою колоритною, що я дозволю її зацитувати цілком:

«Служил, дей, есми небожчику пану Пудловскому три лита и у Москве з нимъ был. А кгда, приехавши до Кремянца, не хотячи ему служити, от него есмо отставал. Он, упившися и едучи с Кремянца додому, мене бил

⁷⁷ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 720, 1588 р.

⁷⁸В одній із справ слуга був оскаржений про втечу і пограбування пана після цілком мирного розлучення, про що свідчила наявність у слуги листа, наданого йому паном: «Од пна своего не втекал, але доброволне за листом, пожекнавши, проч отышол, а делия, курта и убрание ест выслуга моя власная» (Там само. Спр. 29, арк. 260 зв. – 261).

⁷⁹Там само. Спр. 2, арк. 51 зв.

и за усь торгаль, а потом, доставши шабли, по плечима мене сикъ и у руку ранил, которою и тепер владнути не могу. Я, дей, перед ним до лиса утекал, и кгда-м далей бити не мог, с коня-м се звалил, он, дей, поймавши мене, до везеня в замок Кремьянецкий дал, и тамъ робаки, през дванадцат недел у везеню сидячого, мало мя не зели, в котором везеню живностью мене не опатривши, голодом морил, аж, дей, мене улитовавшись, сам пан подстаростий кремьянецкий с того везеня выпустил. И будучи з везеня выпущон, слалъ есми до небожчика пна Пудловьского людей добрых, просячи, ижъ бы мне тотъ гневъ свой отпустилъ, а речи мои, которых тамъ немало было, вернулъ и мене з ласкою отправилъ. Онъ, дей, не толко абы ми гнивъ отпустити мел, але еще уставичне погрозки чинилъ, поведаячи, кгда, дей, мне о тые речи свои упоминати ся будетъ, дамъ его стяти, або четвертовати, и непооднокротъ, дей, слалъ есми до пана Пудловьского людей добрых, просячи, абы тые речи мои вернулъ, а мене ласкаве отправилъ. Онъ, дей, того учинити не хотель».

Потому, вже перебуваючи «без служби» при іншому панові, Страш зустрів Пудловського у Маначині в корчмі, де той «заразь свечею ув очи мене палити почаль». Така поведінка пана і призвела до вбивства його Страшем⁸⁰.

Тісний контакт пана і слуги, функції слуги як частини символічного простору господаря призводили до конкуренції за них поміж шляхтою, до переманювання їх і намовляння зашкодити попередньому панові. Так, Григорій Вербський скаржився на Петра Несвецького, який намовив його слугу Мартина Олевицького до втечі. А потому той слуга в домі нового пана ображав Вербського і погрожував заподіяти шкоду його здоров'ю. Врешті, зібравши помічників, прийшов у дім до колишнього пана з метою його убити, однак не застав того вдома⁸¹. В іншій справі Михайло Мишка-Варковський скаржився на урядника кн-і Катерини Збараської, який «перебавил» його служебника Лаврина Черневського («которого, дей, есми для пилныхъ справ и потребъ

⁸⁰ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 532–540 зв. Втім, суд не зважив на мотиви убивства і засудив Страша і його помічника до страти.

⁸¹«Тотъ Мартинъ, будучи слугою моим рукодайнимъ, на мене в дому пана Несвецкого до брони торгал, ажъ, дей, самъ пан Несвецкий розвадил. А потомъ, дей, и самъ панъ Несвецкий за него похвалку и отповедь, приятелми его грозечи, учинил. А тотъ, дей, збегъ, слуга мой, мешкаючи в дому пана Несвецкого, уставичне похвалки на здоровье мое чинил, который, дей, оногдашнего февраля третегонадцат в року нынешнем осмьдесят семомъ, безъ бытности моей на тотъ час в дому моемъ, набывши рады брони и помочниковъ немало, з дому пана Несвецкого пришедши в дом мой, потаемне яко *зрадца* мой, такъ же, дей челядь порозогнавши, а мене, дей, по всех кутехъ в дому моемъ искал з бронью, которую се был наготовал. Мене, дей, на смерть забити хотел яко пана своего, *отъ которого не отставши*, в чомъ себе маючи отъ пана Петра Несвецкого и от того збega своего панъ Вербский жал, кривду немалую» (Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 279 зв. –280, 1587 р.).

Звернімо увагу на дії Марії Гольшанської, яка в ситуації гострого конфлікту зі своїм чоловіком, кн. Андрієм Курбським, намагалася переманити слуг, один із яких визнав: «Маря Юревна, кнежна Голшанская, горелку мне сама до везеня носечи, мне поивала и намавяла непооднокрот, иж бым я от вашей млсти, пна своего, проч втек и до сына ее, пна Яна Монтотва, пристал» (ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 159 зв.)

своихъ былъ принялъ, на которомъ немало важныхъ справ моихъ було»), а той, своєю чергою, перед втечею переманив з собою ще й машталіра⁸².

Тож поняття «зрада» мало значно ширші конотації, аніж правова норма, оскільки маркувало будь-які дії слуги, що суперечили уявленням пана про належний спосіб його поведінки. Максимальна ж включеність у стосунки як слуги, так і пана, призводила до того, що намагання слуги розірвати зв'язок трактувалося як образа пана, ба більше – зрада. Таким чином договірний характер зв'язку між цими контрагентами, яким він на позір постає, часто виявлявся фікцією, насправді ж ішлося, за термінологією Юрія Лотмана⁸³, про своєрідне «вручення» слуги у владу панові, що і обумовлювало вкрай тісне співіснування та складність розірвання взаємин.

Врешті, за спостереженнями конфліктологів, чим ближчі стосунки поміж контрагентами і більша спільність їхніх інтересів, чим вища ступінь особистісної включеності членів групи в стосунки і частіше об'єднання їх повсякденними практиками, тим сильніша афективна складова цих стосунків і гостріша реакція на порушення групової лояльності. Тож, відповідно, і відхід члена групи в таких взаєминах переважно трактується як «зрада»⁸⁴.

Юрисдикція пана над слугою у повсякденних практиках

Конфлікти поміж шляхетними обивателями переважно провадилися руками їхніх слуг, про що свідчить одна з багатьох скарг, де по ходу інциденту цілком відверто вказується замовник побиття шляхтича: [слуги волали] «великим голосом»: «Бий, забий того злого члвка, бо, дей, нам пан нашъ, пан Федор Солтанъ, росказал на смерть забити»⁸⁵.

На слуг, своєю чергою, спрямовувалася агресія, що мала адресуватися панам. Скарги, що фіксують функції слуги як заміщувального об'єкта свого пана у ворожих діях його недоброзичливців – цілком поширений тип судових записів. На думку конфліктологів, такі дії варто розцінювати як відвід агресії від безпосереднього об'єкта ворожих почуттів з метою збереження нормального функціонування групи. На такий спосіб поміж ворогуючими сторонами знімалася напруга, залишаючи незмінною саму систему стосунків⁸⁶.

Так, новоселецький урядник кн. Костянтина Курцевича Василь Литвин жалівся на урядника Семена Резановича – Станіслава Поплавського, який за наказом свого пана побив його, хоч насправді метою помсти був сам Курцевич:

⁸² Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 141.

⁸³ Лотман Ю. «Договор» и «вручение себя» как архетипические модели культуры. Избранные статьи. Таллин. 1993. Т. 3. С. 345–355.

⁸⁴ Козер Л. Функции социального конфликта. М., 2000.

⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 144–144 зв.

⁸⁶ Козер Л. Функции социального конфликта. С. 60–70.

«Перенемъши мене на добровольной дорозе, [...] запытал мене, чий я есть. Я иначей се быти не поведил, одно так: “Хто есть пан мой – кнзь Костентин Курцевич”. Он, дей, поведил: “То мне и надоби, бо, дей, пан мой, пан Семень Резанович, людей кнзей Куръцевичов новоселецькихъ казал битъ”»⁸⁷.

Мотивація насильницьких дій, що звучить від «героя» іншої скарги, теж досить прозоро вказує на пана як головну мету насильства: «Прокуратуешъ от пана своего много, але того ж ся сподавай на себе мет, што ся товаришу твоему от нас теперь недавно сегодня стало, а пан теж твой в рыхлом часе нехай ся от нас того ж сподаваетъ мети. *Што и слуга его от нас мает, того жъ и на пана твоего горле быти мусит*»⁸⁸.

Яскравою в цьому контексті є скарга слуги кн. Костянтина Острозького – Матиса Хотилевського про публічну образу від Федора Загоровського, з яким він провадив судову справу як адвокат свого пана. Хотилевський наголошує на злитості себе з особою пана, на образі через нього самого князя:

«А иж ся то мне, умоцованому кнжати его млсти стало, tedy якобы ся тая желживост самому кнжати, пну моему стала, же и тое право кнжати его млсти, в котором зъ его млстю за позвы стоят, своволне зуфале зквалтил»⁸⁹.

Полагодження таких конфліктних справ у повсякденних практиках цілком відповідало правовим приписам, тобто провадилося поза сферою офіційного судочинства і набирало вигляду приятельського, полюбовного суду поміж шляхтичами, який відбувався за згодою сторін при посередництві інших осіб⁹⁰.

Традиційно скривджена сторона разом з возним і шляхтою-свідками («людьми добрими») приїздила до слуг пана чи підданих, від рук яких постраждала, просячи «про справедливість»⁹¹, тобто про відшкодування збитків і заподіяних кривд: «...просил его млсти пана Ивана Патрикия Курозво-

⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 238.

⁸⁸ Там само. Спр. 7а, арк. 143 зв.

⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 111 зв. – 112. Наводжу всю скаргу, зважаючи на рідкість уписуваних до судових книг інвектив, оскільки вносити лайки заборонялося статутом: «...уведевши мене, через ринокъ идучого, шкараде и на упад шкодливе словы своими сромотными мя оболжил, назвал мя сам усъне злодеем, потварцою, хлопом, кобылем, и повидил мне сам усне, иж ты, кобилю, сам скрад Полонку, а на мя еси своими вчинками потварилъ, але билем тя нагайками, еще ты лепей кажу приложит киими, же се в тебе кости падат будут».

⁹⁰ Михайло Оранський перед «судьями от его милости обраными и высажонными, казавши у суду поставити слугу своего». Суд міг винести будь-який вирок аж до скарання слуги на смерть (ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 23–27).

⁹¹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 375–375 зв. – возний зі шляхтою їздив у справі Івана Селецького з «листом навроминальним земським повиту луцького» до Федора Шимковича Склєнського, «жебы пну Селецкому справедливост вчинил з урядника своего скленского» про напад на «беседе». Склєнський сказав, що служебника на цей час немає

нського [...], ижъ бы рокъ водле статуту зложилъ и справедливости учинил с служебниковъ всихъ»⁹².

Лише у випадку відмови пана від полагодження конфлікту на такий спосіб⁹³, або якщо сторони не доходили згоди у процесі приятельського судочинства⁹⁴, справа переносилася до гродського суду. В цьому разі скривджений «припоручав» слуг панові у певній сумі, зобов'язуючи його поставити їх до суду у визначений час⁹⁵. Суд відмовляв позивачеві у провадженні справи, якщо він попередньо оминув спробу отримання сатисфакції від самого пана. Так, Павлова Черневська позвала до володимирського гродського суду Яна Мнишковського в тому, що він витісняє її з маєтку Чернева. Однак адвокати кн. Пронського засвідчили, що Мнишковський є слугою князя і тримає маєток від пана до його «ласки». Це підтвердив і сам Мнишковський. Суд констатував підпорядкування слуги юрисдикції пана («...повинность службъ а

«и справедливости чинити не маю с кого». Врешті, «справедливости чинити и року пну Селецкому складати не хотел».

⁹² Там само. Арк. 19 зв.

⁹³ Так, Василь Гулевич скаржився у суді на княгиню Ганну Деспотівну у тому, що коли він послав до її маєтку служебника з реєстром шкод, які вчинили її слуги і піддані, питаючи, чи діяли люди княгині з її наказу, а чи з власної волі, та відповіла: «Ты не поп, абых ся мела перед тобою сповідати». Тоді «служебникъ пна войского просилъ княгини ее млсти, старостиное кремьянецкое, абы ее мл на тых машталерей, слуг и подданных своих справедливост пну его вчинила и рок праву зложила. Княгиня ее млст старостиная кремьянецкая, Ганна Деспотовна, року на справедливост зложити не хотела и с тымъ нас отправила: “Нехай, дей, мя Гулевич о то позывает, бо, дей, теж я оселост маю”» (ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 30–33).

Часто траплялося, що скривджений, приїхавши просити про справедливість, не заставав пана у маєтку, а урядники, що за відсутності пана мали би провадити його справи, відмовлялися задовольнити його претензії на тій підставі, що не мають вказівок від пана.

⁹⁴ Так, Гнівош Калусовський скаржився на Федора Калусовського, який, «не хотечи ся в право вдавати, уживши его в том приятелски, в дому своемъ засадивши на то приятелей, людей добрых, на тых слуг своих и помочниковъ ихъ справедливост учинити обецал и рок праву ку вчиненю справедливости зложил, на который, дей, перед приятелми своими, судьями полюбовъными, справедливост чинити почавши, до конца ее не вчинил» (Там само. Спр. 5, арк. 26–26 зв.).

⁹⁵ Кн. Дмитро Курцевич скаржився на дядька кн. Михайла Курцевича, розповідаючи, що коли він послав свого служебника Станіслава Лавду «просити справедливості» на служебників кн. Дмитра, той «с тых служебников своих справедливости чинити не хотел и поведил: “Естли же што служебники мои кому вчинили, я подъ правомъ сежу, нехай мене [...] о то позываетъ”». Тож Лавда тих слуг «кнзю Михаилу Курцевичу у двохсот копах грошей приручилъ. Кнзь Михаилу Курцевич прируку тую принял и прирекъ за тых служебников своих» (Там само. Арк. 159–160).

Див. також: «Бартошь Ставъский, маючи при себе мене, возьного, шляхъту людей добрых, то есть, Яна Кгрегоровъского а Андрея Борковъского, знаходши пана Григоря Григоревича Воловича на кгрунте величкомъ, приручилъ ему очевисьто служебника его млсти Яна Секлицького на замок луцький в двохсот копахъ грошей до росъправы о забитье сына своего Матея Ставъского, на которого и справедливости признавши и поведивши быти того Яна Секлицького служебникомъ своимъ, в той прируце его принялъ, нижьли року зложить и съправдивости пану Барътошу Ставъскому вчинити не хотел, шьто панъ Барътошь Сътавъський мьною, возьным, и шьяхътою менованою осъветъчилъ» (ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 82 зв. – 83).

владза и зверхность панская, то есть его млсти пана старосты луцкого, окузеть») і виніс декрет: пані Черневська мала просити кн. Пронського «про справедливість», і лише у випадку відмови князя – полагоджувати справу через суд⁹⁶.

Втім, спроба позасудового полагодження стосунків поміж панамі з приводу неправових дій слуг могла мати різні варіанти перебігу. Так, Григорій Оранський, слуга Станіслава Кграєвського, скривдивши Войтеха Кашевського, цинічно запропонував йому шукати справедливості у його пана. Кграєвський же відповів тим, що ув'язнив Кашевського у замковій вежі, за шию припнувши ланцюгом:

«...почал ему жаловати на того менованого служебника его [...] о взятъе невинное шабли моее, и о вчиненъе на него справедливости просилъ есми. Пан Кграевський, не выслушавши до конъца жалобы моее, едно заразомъ казалъ мене слугамъ своим порвати и, ланцухомъ за шию окувавши, до вежи замковой посадити, в которой, дей, мя вежи и в ланцуху шесть ден держал»⁹⁷.

У ході полюбовного судочинства теж далеко не завжди вдавалося задовольнити інтереси обох сторін. Так, полюбовні судді в одній зі справ, не дійшовши згоди, врешті вдалися до зброї:

«Суди панее Хвалелъевое того не приймовали и ещем судей пна Марковского нафукали и налаяли, аж до другой избы от них вошли, и там до них, брон доставши, добывалися, а я, возный, при них же был. А мене Михайло Ворона соромотил. И за такою незгодою их, того права не скончивши, розехалися проч»⁹⁸.

Однак навіть коли справа потрапляла до суду, сторони не конче мали шанс полагодити стосунки, скоріш навпаки – опинялися в атмосфері складної судової риторики, інколи досить волонтаристського тлумачення законів, особистісних стратегій, в основі яких часто лежало небажання завершувати справу у суді та намагання її знову перенести на приятельське обговорення⁹⁹ («не хочти на соби срокогости правное черезъ декретъ урядовой поносити»¹⁰⁰).

⁹⁶ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 394–401.

⁹⁷Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 126.

⁹⁸Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 107 зв. – 108.

⁹⁹У кременецькому гродському суді «его млсть кнзь Миколай Збаражский, староста кремчанецкий, поведил, ижъ на оныхъ слуг своихъ справедливост вчинити естемъ готовъ, и, заседши на местцу час немалый, розъмовляли, забавялися, межи которыми розмовами пнове Малинские з Мискомъ Заячинским з obu сторон черезъ приятелей своихъ до угоды были ся схилили. Ведже в томъ часе панъ Иванъ Малинский, не чинячи жалобы на слугъ помененыхъ, едно мовиль кнзю старосте, абы ему справедливост вчинилъ. Такъ же и кнзь староста поколкокрот ему поведиль, иж естемъ готовъ справедливост вчинити, а ижъ ся з Мискомъ Заячинскимъ не згодили (Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 617–617 зв.).

¹⁰⁰Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 199–199 зв.

Досить складною була проблема меж юрисдикції пана над своїм шляхетним слугою, і, відповідно, сприйняття шляхетським загалом слуги як повноправного контрагента різних трансакцій. Так, коли урядник Федора Загоровського Ян Білінський позвав Василя Гулевича про крадіжку волів його слугами і підданими, Гулевич відмовився відповідати на скаргу, поставивши під сумнів шляхетство Білінського, а також вказавши, що Білінський має над собою пана, який і мав би у цьому випадку просити про справедливість:

«Я на тотъ позовъ Белинского отъповедать не повинень, а то с тое причины, ижъ дей он есть простый чоловикъ нешляхтичь, слуга пана Загоровского, и с тое меры не може он тое волности уживати зо мною ровно. Кгдыж пана маеть, нехай мене пан его о свою и о его кривду позываетъ, и коли пан его того попрет, онъ на шкоды свои доводити будет мог, показуючи на то подобеньствомъ декретъ короля его милости пана Матеевського и право его милости княжати воеводы киевського о мешчане острозькие с паномъ воеводою полоцькимъ, к тому и Статут [арт. 47, р. 4], же не толко подданыи або слуга пана Загоровского, але и королевский подданыи нешляхтич не можетъ о свою кривду позвати».

Суд, однак, не зваживши на аргументи Гулевича, наказав йому відповідати у справі про крадіжку волів, вказавши, що справа про шляхетство Білінського належить не гродському судові, а королівській юрисдикції. Гулевич, проте, відповів, що визнає рішення суду лише у випадку підтвердження його королем, «же мел, дей, мене мимо пана своего позвати, а в томъ волности шляхетское зо мною ровно уживати»¹⁰¹.

Цілком зрозуміло, що у мирному повсякденні питання про шляхетство Білінського не зринало і він загалом міг користуватися перевагами свого стану, провадячи звичний для шляхтича спосіб життя, іменуючи себе поштивою особою, виступаючи символічним капіталом для свого пана і приятелів. Тож таке співжиття створювало не лише прецеденти для сумнівів у правовій дієздатності шляхетного слуги, а й провокувало ситуації, коли акцентувалася увага саме на його шляхетстві і шляхетських правах. Зокрема, у судовому просторі такі випадки траплялися у зв'язку з кривдами слуги, заподіяними йому добре осілим шляхтичем, оскільки статuti регулювали лише стосунки з приводу протиправних дій слуг, і не містили приписів щодо способу отримання сатисфакції ними самими. Оскільки порушення правових приписів осілим шляхтичем мав розглядати суд, виникала дилема, чи має виступати позивачем сам слуга як потерпілий, а чи його пан. Така, на перший погляд, дрібна зачіпка між тим могла стати приводом для судових дебатів і відкладення розгляду справи, коли одна зі сторін була зацікавлена у затягуванні процесу. Так, ініціювання судової справи Станіславом Радзивилом проти князя Прокопа Курцевича з приводу побиття і нанесення шкод його слугам було оскаржене адвокатом Курцевича на тій підставі, що шукати правового захис-

¹⁰¹ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 233 зв. – 236 зв.

ту мали самі слуги як шляхтичі: «Пан о служною кривду сам правне чинити не может, але они вси сами мели бы о кривду свою позывати и правне чинити, кгдаж сут шляхтичами». На те адвокат Радзивила відповів, що пан може про кривду слуги позивати за аналогією з правовим приписом, який передбачав відповідальність пана за протиправні дії слуги:

«Ест звычай права посполитого, который за право слушне может быти поличоный, же пан каждый о кривду служебника своего может позвати, яко около того ясный статут артыкул двадцат девятый роздилу четвертого учит, иж кому бы ся дияли якие кривды отъ врядниковъ, слугъ и подданных чиих, тогда тот пан, где бы справедливости не учинил, ма быт сам позванъ, абы самъ стал и слуги поставил. И если, дей, може быти панъ о слуги позыванъ, кому слуги его кривду учинят, тогда теж може пан о кривду слуги своего позвати и справедливости ему доводити».

Непростою була також проблема, пов'язана з можливістю особистої відповідальності слуги перед судом, скажімо, коли пан твердив, що не провокував слугу на вчинення протиправних дій. Так, возний скаржився у суді на княгиню Раїну Вишневецьку про те, що він був побитий за її наказом, коли з позовом приїхав до Вишневця: «бывает виненъ далеко болшей, коли пан каже слuze, очевисте над слугою стоячи». Однак уповноважений княгині заявив, що побиття возного відбулося руками і за ініціативи самого слуги, тож і позивати до суду мали безпосередньо слугу¹⁰². Іншого разу представник поважної на Волині родини Михайло Загоровський позвав до гродського суду слугу кн. Кошерського – Олехна Поряднича Защитовського, який мав землю з руки свого пана, не ставлячи під сумнів його правової дієздатності¹⁰³.

Тобто, у всіх цих справах йшлося насамперед про судову риторику зацікавленої сторони, однак апелювала вона до значущої системи цінностей шляхетського соціуму, де ставлення до слуги-шляхтича визначалося багатьма чинниками.

Слуги були зручним об'єктом маніпуляцій у складних стратегіях шляхетського загалу, коли «спокій посполитий» з якихось причин опинявся під загрозою. Звернімо увагу на судову справу, в ході якої староста лятовиський Ян Гнівош обвинувачував кременецького земського суддю Антона Яловицького в тому, що він надав своїх слуг ініціаторам наїзду на маєток його брата Балтазара Гнівоша – Жоравницьким. Наїзд скінчився жорстоким убивством Балтазара, що тягло за собою скарання на смерть як ініціаторів, так і співучасників. Між тим серед тих, хто особисто брав участь у наїзді і в першу чергу ризикував головою, були Олександр Загоровський і Томаш Жоравницький, а також серед помічників називалися слуги Антона Яловицького та Костянтина Бор-

¹⁰² Там само. Ф. 22, оп. 1, спр. 27, арк. 135 зв. – 136 зв. Суд у відповідності з правовим приписом присудив княгині присягу на підтвердження її невинності, однак адвокат Раїни Вишневецької не погодився на судові рішення і вимагав апеляції.

¹⁰³ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 133 зв.

зобогатого. Як пам'ятаємо, слуги, що з волі пана брали участь у наїзді, під час якого було скоєне вбивство, не розглядалися як співники. Окрім того, є серйозні підстави припускати, що до злочину були також причетні луцький гродський писар Адам Букоємський, Михайло та Андрій Загоровські, Костянтин Колпитовський, Іван Холоневський, Григорій Колмовський, Януш Угриновський, Іван та Давид Яковицькі, підвоєвода волинський Іван Калусовський, Богуш Липленський¹⁰⁴. У наїзді брали участь також дубенські татари кн. Костянтина Острозького, хоча в ході справи князь декларував свою непоінформованість щодо їхніх дій. Отже, строге дотримання правових приписів у судовому процесі загрожувало порушити рівновагу чи не всього шляхетського загалу Волині і вимагало пошуків механізму поладження ситуації. Врешті, обвинувачення було висунуте лише проти тих із учасників, чия вина була очевидною, серед них – і проти Антона Яловицького як «помочника»:

«...которые слуги твои в особе твоей и з наслания твоего, наехавши мощно квалтомь ночнымь и розбойнымь обычаемь, небожчика пна Гневоша в дому его власномь зранили и поймали, дом выдрали и вылупили, а лупомь ся поделили, и до морду окрутного поводами были»¹⁰⁵.

Однак Яловицький до суду не став, пославшись на хворобу. Суд же, всупереч правовим нормам, переніс вагу відповідальності з особи Яловицького на його слуг, акцентуючи увагу на більшій вині саме їх і дозволивши панові до суду взагалі не ставати:

«Пна Яловицкого самого не яко прынципала, але яко того, который посланьем и росказаньемь слуг своихь причиною того учиньку былъ, позвано, *противь которому не так далеце, яко противь слугъ его, которые яко прынципали* за посланьем его в так срокгомь и неслыханомь учиньку будучи, оного морду и забитья небожчика пна Гневоша помагали. А хоть бы и хор не былъ, а становится не хотель, то, дей, ему учинити волно»¹⁰⁶.

Справа, про яку йшлося, була екстраординарною, між тим пан традиційно боронив слугу у різних життєвих колізіях, що і засвідчують багаточисельні судові матеріали¹⁰⁷. Наприклад, кн. Корецький, коли його слуга відмовився присягнути на підтвердження своєї хвороби, внаслідок якої тричі відкладався

¹⁰⁴ Там само. Спр. 21, арк. 678.

¹⁰⁵ Там само. Арк. 692.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 691 зв. – 694 зв.

¹⁰⁷ Звернімо увагу на скаргу Пилипа Кобиленського на свого пана Малхера Овлучимського в тому, що коли він безпідставно, без попереднього слідства був звинувачений у крадіжці під час перебування з Овлучимським у гостях, пан не боронив його, а натомість видав його Киселеві, власникові пропалої речі: «не дбаючи на виправованье мое, без лица и без жадных доводов явных, за намовами некоторых особ без иньстигованья пана Киселева, пан Малхер Овлучимский, не чинечи з мене жадное слушное справедливости, толко так згола, яко не шляхтича учтивою, правом непереконаного, пану Киселеви яко одного злочинцу в той шкоде выдал, чим стан мой шляхетский зелживши, мене до огиды и злого мнима-

розгляд справи у суді, взяв відповідальність на себе, пообіцявши оплатити за нього шкоди: «...я слуги свого [...] от tych присяг бороню и его в томъ не выдам, але готов есми за невыконане через него tych присяг вины статutowое платити»¹⁰⁸.

Втім, у поалагодженні ситуації з найменшими моральними утратами часто були зацікавлені пани обох сторін. Так, скажімо, про пом'якшення вироку любовного суду у справі про вбивство сина Матвія Клюського слугами кн. Григорія Сангушковича Кошерського клопоталися і пани Клюського – князі Костянтин і Олександр Острозькі, й приятелі кн. Сангушка (очевидно, що не без його ініціативи)¹⁰⁹.

Щоправда, не варто перебільшувати ступеня самопожертви пана в обороні слуги. Такі справи, як обіцянка пана заплатити за слугу чи сісти за нього в замок¹¹⁰, не варто сприймати як реальну готовність його на такий вчинок. Найчастіше йшлося про крок ситуативний, певну тактику, яка мала на меті затягнути вирішення справи і поалагодити її з найменшими втратами для винуватця.

Отже, повсякденні практики суттєво коригували майже повну юридичну підпорядкованість слуги панові, як вона постає зі статutowих норм. На реальний стан справ впливала шляхетність слуги, особлива позиція його як заміщувального об'єкта щодо пана та різні колізії співжиття шляхетської спільноти. Все це і обумовлювало ставлення до слуги як до повноправного учасника різного роду стосунків, ба більше, така його емансипація часто була вигідною як для шляхетського соціуму в цілому, так і для окремих його членів.

Однак що саме могло легітимізувати незалежне становище слуги в очах шляхетської спільноти незалежно від ситуацій чи судової риторики?

Слуга емансипований

Питання формальної емансипації слуги, а також його сприйняття шляхетським загалом є водночас і вкрай цікавою, і доволі складною темою, що вимагає детального аналізу. Тож в межах даної статті лише засигналізуємо певну тенденцію – вихід слуги-шляхтича з-під влади пана, формальної і неформальної.

ня у людей приправил. В чом однак пан Кисел яко и первой мене мало винил, так и тепер, невинным быт узнавши, волным учинил» (ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 19 зв. – 20).

¹⁰⁸ЦДІАК України. Ф. 11, оп. 1, спр. 2, арк. 49–50.

¹⁰⁹ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 199–199 зв., 312 зв. – 313.

¹¹⁰Так, скажімо, заява Яроша Семашка про те, що він згоден сісти на рік в ув'язнення (замість чверті року за приятельською угодою поміж сторонами), але не видасть свого служебника на смертну кару за вбивство князів Петра і Михайла Четвертинських, яку наводить Ірина Ворончук у згадуваній статті, була не більше, аніж демагогічним кроком. Шляхта знала про можливі варіанти поалагодження подібних справ. Тож в ув'язнення, врешті, Семашко так і не сів, замирившись з князями Четвертинськими (див.: ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 446, 703 зв.).

Підпорядкування слуг панській юрисдикції впливало не лише з їхнього службницького статусу, а й внаслідок неосілості переважної більшості з них. Правова ж дієздатність особи, що не мала нерухомості у певному регіоні, була суттєво обмежена необхідністю мати поручителя у найважливіших сферах життєдіяльності.

Тож підставою для повної емансипації слуги було надання від пана землі у повну власність, без будь-яких формальних умов її тримання, що траплялося вкрай рідко. Зазвичай же земля записувалася у певній сумі грошей до віддання («до ласки» пана) на різних умовах, що не звільняло слугу, а радше пов'язувало з паном додатковими умовами. Хоча, з іншого боку, тримання землі навіть з певними обмеженнями могло ситуативно урівнювати позиції слуги з повітовою шляхтою. Скажімо, Война Поряднич Защитовський, слуга кн. Григорія Сангушка Кошерського, періодично виступає заступником намісника володимирського підстарости¹¹¹.

Ситуація також мінялася, коли слуга з різних причин починав усвідомлювати свою позицію вільного шляхтича, чи то купуючи власну землю, чи то за давністю тримання землі сприймаючи її як свою власність, чи то відстоюючи свої права у суді, провадячи процес зі своїм паном.

Показовою є справа рукодайного слуги Миколая Волинця з кн. Григорієм Сангушком Кошерським, батько якого, кн. Лев Сангушко, свого часу надав землю батькові Волинця. Кн. Григорій, що залишився сиротою в юному віці і перебував тривалий час в опіці у кн. Романа Сангушка Несухоїзького і кн. Костянтина Острозького, увійшовши у володіння спадщиною, схоже, почав процес «перереєстрації» слуг, що на різних умовах тримали нерухомість від його батька і, видається на те, встигли емансипуватися з-під влади князя.

Тож маємо назагал два варіанти історії, представлені сторонами у суді. Подамо спочатку історію від Волинця. Отже, у володимирському гродському суді Микола Волинець скаржився на кн. Григорія Сангушка, який 1 березня 1596 р. наказав йому як своєму службникові їхати до Горохова. Там князь, з'ясовуючи, за яким правом слуга тримає маєток Залісся, вимагав показати листа – надання землі батькові Миколи, Богдану Волинцеві, від небіжчика кн. Льва. Пан погрожував вигнати слугу з маєтку, якщо той не зможе підтвердити через документ свої права. Коли ж Волинець показав лист, за яким Залісся записувалося його батькові «на вічність», князь відправив усіх слуг і челядь зі світлиці, і, залишившись із Волинцем наодинці, забрав у нього документ під обіцянку повернути його наступного дня і додатково підтвердити слугі тримання маєтку ще й від себе. Однак наступного дня листа не повернув і з образами вигнав Волинця геть¹¹². Потому Миколай Волинець скаржився на князя, що за час його відсутності той 13 квітня 1596 р. наслав своїх службників на Залісся, пограбував майно і побив його слугу, що підтвердив і возний

¹¹¹ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 133 зв.

¹¹²Там само. Спр. 29, арк. 83 зв. – 84.

генерал Волинського воєводства, який мешкав у Волинцевому дворі¹¹³. А трохи згодом, 8 травня 1596 р., слуги князя вигнали слугу з маєтку, який «за листами и даниною и правомъ своимъ в том дворе въ его маетности свою мел и з нею выходит не хотел»¹¹⁴.

У липні того ж року до гродських книг було вписане свідчення возного, схоже, зініційоване князем у відповідь на скарги Волинця, про те, що Григорій Сангушко 11 березня 1596 р. прислав до свого слуги Волинця лист, у якому повідомляв, «абы он с того имения Залися, которое ему до воли и ласки своее был дал, зступил и з него ся выпровадил и вырумоваль, складаючи ему час на румацью шест недель»¹¹⁵. Таким чином, заднім числом князь засигналізував, що маєток ним не був відібраний всупереч праву, а повернутий на законних підставах, оскільки володів ним слуга тимчасово до часу, який визначав сам пан. Більш того, пан повідомив про своє рішення завчасно, давши слугі термін для зборів.

Однак справа у гродському суді була вирішена на користь Волинця: вартість майна оцінено в 20 тис. золотих, а заподіяних шкод – ще на 7212 зол., які і мав сплатити князь, або ж поступитися Волинцеві своєю нерухомістю у тій сумі до сплати готівки. На вимогу князя суд допустив апеляцію до трибуналу, який своїм декретом у 1597 р. підтвердив постанову гродського суду, до того ж вартість нанесених Волинцеві шкод була збільшена, за твердженням князя – неслухно, до 14 тис. зол. Потому князь за заборону виконання трибунальського декрету був оголошений банітом, що розцінювалося ним як акт образи панської честі з боку невдячного слуги: «далей и на учтьивост их, пнов своих, торгнулесе»¹¹⁶. У жовтні 1598 р. кн. Сангушко розпочав у володимирському земському суді справу про свою невинність:

«Против велможному поводи яко пну есть от слуги своего рукодайнного протестацья, яко се о квалтовное взяте листу калимниозе учинена. В котором росоле не хотечи быти, овшем тое калюмнии, через слугу своего на себе за таковым осветченемъ вчиненое, тыми сведоцтвы, а потом позвом иншим головным хочет довести»¹¹⁷.

Версія подій від кн. Сангушка була дещо відмінною від Волинцевої. Князь твердив, що ще до весняних протестацій слуги 1596 р., під час поїздки кн. Григорія до Любліна, Волинець просив його особисто і за посередництвом наближених до князя осіб надати йому як своєму слугі маєток Залісся, який на той час перебував у руках його вітчима – Василя Поряднича Защитовського, теж Сангушкового слуги. Свідки підтвердили, що князь задовольнив прохання Волинця, надавши йому маєток на умовах – ставити на війну трьох

¹¹³ Там само. Арк. 183–184.

¹¹⁴ Там само. Арк. 187 зв. – 190 зв.

¹¹⁵ Там само. Арк. 232.

¹¹⁶ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 173.

¹¹⁷ Там само. Арк. 169–169 зв.

коней, а також бути готовим до інших послуг князеві. Орендар корчми, де відбувався акт надання, теж визнав, що бачив, як Волинець «кнжти его млсти до ног кланял»¹¹⁸.

Тож, отримавши маєток «до ласки», Волинець, за словами кн. Сангушка, від'їхав від свого пана: «не ведаючи з чиее намовы и з якое причины, зневаживши ку себе ласку, и [...] тое все, што еси на себе в руках своих мел, порядне не отдавши и не одставши, од кнжти Кошерского, пна своего, отъехал». А потому, в березні 1596 р., зрадливий слуга вчинив протестацію на кн. Сангушка про відібрання листа – надання Залісся Богданові Волинцеві від кн. Льва Кошерського¹¹⁹.

Історія ця і сама по собі варта уваги дослідників, оскільки демонструє можливість слуги діяти в досить жорстких умовах підпорядкування його панові (про що йшлося вище), однак для нас в контексті заданої теми важливими є такі моменти: князь спробував відреагувати на нелояльність слуги з допомогою позасудових механізмів – відібранням у нього нерухомості, що мусило б суттєво погіршити позиції Волинця у соціумі; князеві цього зробити не вдалося, незважаючи на видиму нерівноцінність позицій Сангушка і Волинця в регіоні.

Ситуація Волинця не була унікальною, підтвердженням чого є й інші історії з життя слуг кн. Григорія Сангушка, що дісталися йому у спадок від батька, і яких князь спробував дисциплінувати. Мушу констатувати, далеко не завжди успішно. Так, у жовтні 1595 р. у володимирському земському суді Іван і син його Богдан Котовичі Перевильські, слуги кн. Григорія Сангушка, скаржилися на свого пана з приводу «гвалтовного» захоплення їхньої маєтності – Перевиля, Тупал і Залісся – слугами князя за його ж наказом, а також про відібрання Сангушком листів-надань на маєтки. Нерухомість Котовичам дісталася «за выклады и службы» від кн. Олександра Андрійовича Сангушка, діда Григорія, за записом від 2 жовтня 1565 р. на суму в 200 кіп; її надання було підтверджене листом від кн. Лева Сангушка від 15 жовтня 1570 р., яким записана на нерухомості сума збільшувалася до 500 кіп¹²⁰.

Врешті, 23 березня 1596 р. Перевильські за «интерцизою и постановенем» з кн. Сангушком були введені в свої маєтки на попередніх умовах. При цьому, за свідченням возного, вони заявили, що князь мусив при поверненні їм маєтності віддати лист від кн. Лева Сангушка на суму в 300 кіп, а також заплатити у відповідності з домовленостями 100 золотих і 30 мац збіжжя «за шкоды нши, которые подняли, зъ их мл правуючисе» під певним закладом. Якби князь не виконав зобов'язань, то мусив дати натомість свій власний лист на

¹¹⁸ Там само. Арк. 157–159 зв.

¹¹⁹ Там само. Арк. 171 зв. – 176.

¹²⁰ Там само. Спр. 9, арк. 173–173 зв., 233 зв. – 235, 253–256 зв.

маєтність у 500 кіп і заплатити додатково обумовлені штрафну суму і збіжжя¹²¹.

У червні 1598 р. у володимирському земському суді розглядалася справа про половину маєтку Перевіля між братами Суриновичами Перевільськими і Іваном Котовичем Перевільським, оскільки кожна зі сторін твердила, що має право на ту нерухомість. Однак уповноважений на ведення справи від кн. Григорія Сангушка заявив, що Перевіля є власністю князя, а сторони, що судяться, князівськими слугами, яких «нихто інший судити не может, толко пан». Тож полагодження подібних справ є прерогативою пана, а не земського суду. Однак Іван Котович показав листа від кн. Григорія Сангушка, яким той дозволяє слугі заступати його у справах про маєток. Суд, взявши до уваги цю обставину, погодився на провадження справи, а адвокат князя, заперечивши судові рішення, отримав дозвіл на апеляцію¹²².

Тож чому у протистоянні «пан кн. Сангушко – слуга Волинець» князь не зміг опанувати ситуацію? Між тим мусили б зіграти свою роль хоча б його родинні зв'язки з володимирським старостою – кн. Костянтином Острозьким, слуги якого як гродські урядники долучилися до ряду судових рішень, а земський суд мав бути принаймні лояльним до найближчого оточення старости у складних і неоднозначних ситуаціях¹²³. Мені вже доводилося ставити подібне питання – чому за означенням корумпована судова система, зважаючи хоча б на механізм її творення, виявлялася у багатьох випадках значно об'єктивнішою, аніж можна було очікувати¹²⁴, чи аніж здається при поверховому погляді на масив скарг, занесених до судових книг? А чи передовсім треба поставити питання про «їхню» власну справедливість, цілком чи частково відмінну від наших уявлень, яка в певних точках (інколи досить випадково) виявляється відповідною сучасним уявленням про «добро» і «зло» і таким чином створює для дослідника ілюзію розуміння? Очевидно, за судовою риторикою героїв залишилася та невидима для дослідника реальність, про яку джерела проговорюються хіба випадково. Ймовірно, що визивна поведінка Волинця була опосередкована заступництвом іншої, не менш поважної особи в регіоні, про присутність якої князь промовчав, засвідчуючи перед су-

¹²¹ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 29, арк. 135 зв. – 136.

¹²² Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 469–469 зв. На наступну сесію суду кн. Сангушко позвав Галшку Суринову і її синів, які мешкають у Перевилі і не хочуть поступатися тим маєтком. Тож князь вимагав показати надавчого листа на нерухомість, і якщо запис був зроблений під певну суму грошей – повернути йому Перевіля (ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 155 зв. – 157 зв.).

¹²³ Володимирський земський суддя Андрій Заленський на момент свого призначення був слугою кн. Костянтина Острозького і отримав уряд за протекцією його сина – кн. Януша Острозького (ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 6, арк. 132–133 зв.).

¹²⁴ Див.: *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Вип. 3. К., 2003. С. 65–98.

дом нелояльність слуги, що «від'їхав» від свого пана¹²⁵. Втім, стратегії іншого героя – Богуша Зайця (про якого мені вже доводилося писати¹²⁶) – у ставленні до панів, які втрачали частину привабливості для слуги, свідчать про можливість емансипації, не конче зіперту на заступництво впливової особи. Слуги Котовичі мали за собою «свою правду», що ґрунтувалася на принципі – обов'язковому отриманні віддаривання від пана за добру службу, і яка збігалася з системою цінностей шляхетського соціуму Волині. Врешті, полагодження конфлікту шляхом полюбовного замирення, яке було дуже дієвим механізмом подолання криз, давало можливість обом сторонам почуватися комфортно: слуги отримали заслужене, пан напевно відбувся меншими штрафними санкціями, аніж мав би.

Тож порушувати неписані правила сильним світу цього дозволялося. Вряди-годи (врешті, посередництво приятелів обох сторін зазвичай унормувало ситуацію). Цинічно ж нехтувати ними – навряд. Адже відсутність єдиного осередку влади в особі однієї людини чи родини, що охоплював би своїм контролем всю територію, змушувала конкурувати представників еліти за символічний капітал, який постійно потрібно було захищати, підтверджувати, примножувати. Аналогічною була ситуація і на нижчих поверхах ієрархічної драбини регіону. У цій конкуренції важили і характеристики людини милосердної, справедливої, одним словом, доброї. Звернімо увагу, які характеристики щодо кн. Острозького звучать у суді, коли він з власної ініціативи, щоб зняти з себе підозру, розпочав справу про участь дубенських татар у наїзді на маєток Балтазара Гнівоша з Олексова (про що вже згадувалося):

«Княжа его млсть, пан нашъ, яко пан хрестянский, который сам покою посполитого постерегаеть и людей збыточных и свовольных во именьяхъ своихъ не терпить и овшем каждому справедливост цале и неотволочне чинить»¹²⁷.

І хай, знову ж таки, йшлося лише про високу риторику, не забуваймо про тих, хто був її реципієнтами, і хто напевно не згірш від сучасного дослідника міг розкласти по потрібних полочках фразу і сутність. А між тим звертання до високих зразків на такий спосіб мусила виконувати свою функцію – вказувати загально на дотримання сильними того світу настанов соціуму і, таким чином, зміцнювати їхній символічний капітал, а також актуалізувати ті принципи, які допомагали у шляхетському середовищі творити систему стримувань і противаг.

¹²⁵Цілком імовірно, що могло йтися про Андрія Фірлея, оскільки позов до Волиня був покладений на маєтках Фірлея Мильяновичах і Поридубах, які той тримав, але, на твердження адвоката, не був там «осілий». До того ж адвокатом Волиня виступав Андрій Дахнович, Фірлеїв служебник (ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 170–171 зв.).

¹²⁶Старченко Н. Умоцovanі – прокуратори – приятелі. Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Вип. 1. К., 2002. С. 111–144.

¹²⁷ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 719.

Не забуваймо також, що хоч гродський суд і складався виключно зі слуг старости, а земський значною мірою творився за протекцією впливових осіб, служебницька чи клієнтарна ідентифікація не конче превалювала над шляхетською. До того ж обов'язкова присяга для всіх гродських урядників давала підстави для певної самостійності їхніх рішень. Навряд чи *слуга* Станіслав Петровський у суді *завжди* брав верх над *шляхтичем* Станіславом Петровським.

Тож, попри позірну корумпованість шляхетського життя, спільнота творила загалом збалансовану і досить справедливу систему співжиття, де було місце і для емансипованого слуги.

Насамкінець

Тема стосунків пана і слуги-шляхтича вочевидь не може бути вичерпана в межах однієї статті. Між тим запропонований матеріал, для якого відправною точкою послужило побутування понять «вірність-зрада», дозволяє зробити певні висновки.

1. Становище слуги на рівні правових приписів тяжіло до повного підпорядкування панові, що задавалося ставленням до такого зв'язку як родинного за своїм характером. Особливо це характерно для III ЛС, який відбивав тенденцію кінця XVI ст. – намагання дисциплінувати соціум, звести до мінімуму кількість «вільних» людей, неохоплених системою різного ступеня залежностей. Водночас у застосуванні жорстких приписів до слуг-шляхти існував ряд застережень, оскільки дотримання правових норм мусило суперечити засадничим шляхетським «свободам». Зокрема, у порівнянні з нормами III ЛС сеймові конституції суттєво розширювали їхній простір свободи. До того ж неунормованість застосування в судовій практиці Волині та Наддніпрянщини інших законодавчих систем, окрім II ЛС, створювало певні проблеми для їхнього використання.

2. Повсякденні практики між тим позірно демонструють договірний характер стосунків між контрагентами, чому мав сприяти і ритуал скріплення і розірвання взаємин між паном і слугою – потискання рук («давання руки» і «відібрання руки»), альтернативною була форма – «чолом ударити»). Однак служба включала не лише, і не стільки сталі обов'язки, скільки готовність слуги до найрізноманітніших послуг панові. Своєю чергою, платнею за службу були передовсім різного роду перспективи, що їх міг забезпечити пан (широко – опіка над слугою і над членами його родини в різних життєвих колізіях). Тож в основі стосунків поміж паном і слугою лежав принцип «дару-віддари», а не «купівлі-продажу», що суттєво утруднювало, а чи й робило неможливим точний обрахунок витрат кожного з контрагентів.

3. Основну масу слуг складали прибульці з інших територій Речі Посполитої, переважно з Корони, що надавало певної специфіки їхнім стосункам з паном. Незнаність їх місцевим шляхетським загалом змушувала вірити таким

особам на слово. А оскільки слуга був символічним капіталом свого пана, то і вага його як шляхтича суттєво зростала. Шляхетність слуги, своєю чергою, мусила гарантувати дотримання слова (чи присяги), яке давалося слугою панові при вступі на службу. Ця обставина була вкрай важливою для пана, оскільки довіряти слугі доводилося не лише майно, а часто й життя. Така атмосфера сприяла «ситуативному» ошляхетненню прибульців на нових для них територіях, робила, водночас, їх становище залежнішим і вразливішим. До того ж неосілість слуг служила додатковою обставиною для утвердження влади пана над ними, оскільки такі особи без осілого поручителя були практично вилучені з публічної сфери.

4. Тісний зв'язок між паном і слугою робив розірвання стосунків вкрай проблематичним (попри існування ритуалу розлучення, що мало б забезпечити його цивілізований характер). Ініціатива слуги у розлученні, а чи його дії, що не відповідали уявленням пана про поведінку «доброго слуги», сприймалися як крайній вияв невдячності – зрада. У той час правові приписи маркували цим поняттям лише слугу, що здіймав руку на свого пана.

5. Функції слуги як частини символічного капіталу пана спричиняли до найрізноманітніших маніпуляцій, осердям яких був слуга, поміж членами шляхетського загалу, скажімо, досить поширеною була конкуренція за слуг у конфліктних ситуаціях. Це часто призводило до ситуативної емансипації слуг, до зростання їхньої ваги в спільноті.

6. Елементом, що зазвичай робив слугу повноправним суб'єктом шляхетського соціуму, було отримання ним землі як плати за службу (а чи частково повноправним, що переважно залежало від умов надання, а також ряду інших обставин). Слуга-землевласник (або тримач землі) у певних випадках почувався на силі протистояти своєму пану у правовому просторі як цілком конкурентний контрагент. Цьому сприяли особливості співжиття шляхетського загалу, де «посполитий спокій» не просто декларувався як цінність, а постійно підтримувався членами спільноти за рахунок домовленостей, компромісів, багатоступеневих переговорів тощо. До того ж для шляхетського загалу Волині складовою комплексу поведінкових норм, властивих «людині добрій», було й поняття «доброго пана».

7. Автор даної роботи далекий від твердження, що стосунки пана і слуги були регламентовані жорстко закріпленими схемами, а герої завжди діяли відповідно відведеному для них місцю і ролі. Йдеться радше про певні тенденції, що їх дослідник інтуїтивно виокремлює з-поміж різноманіття практик, пропонованих судовими книгами, де є місце і для вповні залежного слуги, і для «пестунчика» долі а чи майстра комбінацій, який міг цілком безконфліктно пройти шлях від пана до пана, отримавши максимум дивідендів (яким, схоже, був відомий на Волині у кінці XVI ст. Станіслав Кандиба). Врешті, нам зазвичай відомий лише фінал п'єси, до якої ми намагаємося написати сценарій, вносячи часто штучну логіку в повсякдення, яке — непевне, неоднозначне, змінне в залежності від обставин, сповнене ситуативних

рішень, продиктованих потребою певної хвилини, де діє своя, за Пьером Бурдьє, «нелогічна логіка»¹²⁸. Ситуація, втім, не безнадійна, адже життєві стратегії наших героїв з їх власною суб'єктивністю складаються не лише під тиском щораз різних обставин (набір яких насправду теж обмежений), а й мають відносно сталу складову – сукупність поведінкових стереотипів, властивих певному соціумові. Головне ж для дослідника – пам'ятати про абстрактність власних логічних побудов і систематизацій, а також вміти відмовлятися від них.

Д о д а т к и

№ 1

Зобов'язання Хоми Хоминського щодо свого пана Семена Чернчицького

27 травня 1587 р., Володимир

Справа пна Чернчицького з служебником его Хоминским

На вряде кгородском володимерьском, передо мною, Яном Шостовицким, на тот час будучим на местцу пна Андрея Романовского, подстаростего володимерского, при бытности иных людей добрых, пна Мартина Приборского а пна Ивана Бобриковича, и пна Михаила Голуба Сердятицкого, возного повету Володимерского, и шляхте, при возном до тое справы способных, Максиме Кончаковском а Абраме Микулицком будучих, и при иных людех немало добрых, ставши вчевисте, Хома, прозываемый Хоминский, родом з Чарторыска, здоровый на теле и на умысле, не примушоный ани приневоленные, але з добрым розмыслом а доброволне вызнал, иж яко был его млст пан Семен Чернчицкий, пан его, вбвинил его в злые справы его, которые он, служечи пну Семену Чернчицкому, пну своему, перед тым выражал, и потом и тепер, маючи змову и вферованую приязнь з урядником росновским его млсти пна воеводы браславского Григорем Влешковским, с противником и неприятелем пна своего, пна Чернчицкого, яко его мл пна Семена Чернчицкого, пна своего, так и малжонку, детеи и подьяданных его в здоровья за наездом того Григоря, урядника росновского, на дом его мл пна Чернчицкого, мало не приправил, до того се всего доброволне признавши а перепросивши пна своего, его мл пна Чернчицкого, через веле добрых людей, абы се з нимь водлуг учинковъ его и срокости правное // не вбходил, а такий непристойный и нецотливый умыслъ его противъ пна пробачил.

¹²⁸ Бурдьє П. Практический смысл. СПб. 2001. С. 156–191.

Перепросивши, а абы тым безпечнейшии был его млст пан Чернчицкии за таковым зневеренем ѡт него, так се ѡбликовал и то доброволне тот Хоминскии при ѡсобах верху менованых прирекль, ижъ ѡн, Хоминскии, николи жадному служебникови пна воеводы браславского и врядником его мл нигде, и самому его млсти пну воеводе браславскому, так же жадному спротивникови и неприятелеви его млсти пна Чернчицкого служит, похвалок жадных на пна Чернчицкого, сынов и подданных его мл, и шкод им чинит, рады, помощи неприятелем пна Чернчицкого ниякое дават и з ними сполков жадных мети не мает вечными часы; в чом если бы се не зыстил, а в том досветчон был, дал волност его мл пну Чернчицкому и потомком его, где-колвек себе заставши, поимат и до якого-колвек вряду приведши, против себе яко виновайцы и зрадцы своему поступоват, и его, была ли бы воля пна Чернчицкого и потомковъ его, горлом карат, чому всему ѡн не противен быти, але тому всему, не вымовляючися жадными причинами, на кождом местцу подлегаат маат, што все тот Хоминскии, иж то зыстит маат, што пну своему прирек и присегою телесною тут же перед врядом утвердил.

А так я тое усное и доброволное сознане и ѡбликоване того Хоминского до книг записати казал.

ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 253–253 зв.

№ 2

Скарга луцького підстарости Станіслава Петровського на свого пана, луцького старосту кн. Олександра Пронського

22 травня 1587 р., Володимир

Ѡповедане пна Петровского на его мл пана старосту луцького

Писал и присылал на вряд кгородскии володимерскии до мене, Яна Шосто-вицкого, на тот час будучого на местцу пна Андрея Романовского, подстаростего володимерского, урожоньи пан Станиславъ Петровскии, бывшии подстарости луцкии, ѡповедаючи ся, которое на писме до вряду был послал, тыми словы, иж я по доброи воли своеи, яко шляхтич волныи, служечи его велможной млсти пну Александру княжати Пронскому, столнику Великого князства Литовского, старосте луцкому, верне и уприиме ѡт лет десети, так в послугах его мл самого власных, яко и врядовых, на мене зложонных, через тот увес час досыт есми се верне, почтиве, статечне и скромне так его млсти самому, яко и кождому во всемъ водлугъ повинньности моеи // заховал, и повинност мою так всим посполите, яко и кождому зособна водлуг часу и местца цале ѡтдавал, на што се з ласки Божеи ништо не ѡскаржит, чого все-

го всим людем стану шляхетского певная въ воеводстве тутошнем ведомост есть. То пак, деи, я с певныхъ и слушныхъ причин, не хотечи его млсти пну столнику болшеи служити и подстароства луцкого на собе носити, его мл пна столника так сам через себе и частокротне листы и писаня свое, яко теж и через многих людеи почтивыхъ вери годныхъ болшеи ниже ѿд пети летъ, абых так ѿт послуг его млсти пна столниковыхъ и яко и врядовыхъ волен быти мог, просил и уживал, хотя есми ничим намнеи его млсти не шафовал и не владал, и справ някихъ у себе не ховал, але, деи, его млст то сим заведал, кромя толко штом на судехъ кгородскихъ луцкихъ зъ его млтю самым, а иныхъ часовъ толко с паномъ Стафъемъ Малинским, судею кгородскимъ луцким, заседал а справедливостю ѿбывателев воеводства тутешного водлуг присеги и сумненя своего и права посполитого услуговал, и повинност свою во въсемъ кождому, яко се доброму члвку годило, верне и уприиме ѿтдавал.

Нижли его млст пан столник мене, члвка доброго и шляхтича волного, с послуг своихъ выпустити и вряд з мене зняти жаднымъ ѿбываемъ ажъ до сихъ часовъ не хотел упорне и не хочет, чим не толко мене до послуг своихъ змусу приневольяет, але еще на здорове мое и маетност мою розмаитые пофалки и погрозки сам з слугами и подданными своими в невинности // моеи чинить и перефалается; ведже я водлуг права посполитого, почуваючися въ волности своеи шляхетскои, в томъ жемъ болшеи не повинен, толко на шестъ недел перед часомъ ѿтстаня своего службы его млсти выповедит, которую не толко на шестъ недел, але вперед сего и на колкос летъ его млсти и тепер перед колконадцатъ неделъ выповедал, ѿ ѿтстатю своемъ знати давал, ѿ ѿтсправу албо ѿтпущене и вызволене с послуг просил, за чимъ бымъ самымъ водлугъ правъ и волностей шляхетскимъ послуги и вряду пражен [!?] быти мог, якожъ вжо естемъ волен.

Нижли постерегаючи на всемъ пристоинности моее шляхетское, а за рогневанемъ* его млсти варуючися, абымъ албо до послуг его млсти поволныхъ примушан, албо яко иначеи розумял не был, тогда для тыхъ причинъ с тымъ се теперешнимъ ѿповеданьемъ своимъ до вмл, пне вряде володимерскии, прошу, абымъ водлугъ волности моее шляхетское, права посполитого и констытуцыеи через вмл яко врядъ ѿт послугъ всякихъ его млсти пана столниковыхъ и врядовыхъ через листъ вмл воленъ учиненъ был и надъ волность шляхетскую врядом, которыи ямъ был до часу на себе по доброй воли моеи приняв, яко и послугами някими примушеными зневолян не был, такъ же здорovia своего, такъ и ѿт его мл самого, яко слуг, бояр и подданныхъ его млсти, за милостивою вмл врядовою помощю и ѿбороною яко шляхтичъ волнымъ безпеченъ быти могъ».

* Мае бути: розгневанемъ.

А в ряд кгородскии володимерскии таковое // шповедане и прозбу шт пна Станислава Петровского с повинности в рядовое до себе принявши, до книг кгородских вписати есмо казали.

ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 247 зв. – 249.

№ 3

Заява Андрія Сенковського про несправедливе звинувачення Станіславом Петровським кн. Олександра Пронського

19 травня 1587 р., Луцьк

Шповедане пна Сенковского

На рокох судовых депутатскихх дня девятогонадцать мсца мая в року тепер идучомь шс്മьдесят семомь припалыхъ и судовне штьправовати, ставши шчевисто урожоньи пан Андреи Сенковскии, служебник его млсти велможного пна Александра Пронского, столника Великого кнзьства Литовского, старосты луцького, сполне з ьными товаришми своими, слугами ж его млсти, именем его млсти пна своего не ув обычаи и съпособь права жадного, толко абы то всим явно было, шповедал и шбмову чинил тыми словы. Иж што, деи, тыхъ часов служебникъ рукодаиньи его млсти пна ншого Станиславъ Петровскии вносил тут пред шсобы вшеи млсти шповеданье свое на его млсти пна ншого, торгнувшись тымъ самым на добродейства его млсти, которых досот полон и сыть естъ, што всимъ людемъ нетаино, якобы, деи, его млсть пан нашъ шного з служобъ своихъ вызволити не хотел и кгвалтовне еще до них себе примушал.

Теды, деи, его млсть пан нашъ яко шт шт Станислава Петровского, слуги своего, николи не усилован и прошон не был, але, деи, и швшемъ тотъ Станислав Петровскии, маючи себе повероные шт его млсти sprawy, привилея, // и листы писаные, и мамрамы, при нем задержаные, и с того всего личбы не учинивши и не справившись, а ни его млсти ш штправу уживши, смел до того яко небачныи слуга неуважне приступит, запомявъши того, што бы доброму цнотливому слуге пристало. Чого его мл з жалемъ уживаючи, в том ся такъ пред вашими млстями декляруеть и публице шповедаеть, иж з ним яко слугою своимъ поступит и шбытися волю маеть и будет мусил.

Которое шповедане и шбмову пна Анъдрея Сенковского и иншихъ слуг его млсти пна столника мы, принявши, до книг ншихъ депутатскихх каптурових записати казали.

ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 735–735 зв.